

Ministerul Educației, Cercetării, Tineretului și Sportului

Universitatea “Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca

Facultatea de Istorie și Filosofie

MOȘNEAG HOREA

**EXERCITIILE FIZICE, ÎNTRECERILE CU CARACTER SPORTIV
ȘI JOCURILE PE TERITORIUL PROVINCILOR DACICE 106-275**

Rezumatul tezei de doctorat

Conducător științific

Prof. univ. dr. Gudea Nicolae

Cluj-Napoca

2012

PLANUL LUCRĂRII

I. Introducere	4
1. Scopul lucrării.....	4
2. Stadiul actual al cunoștințelor privind exercițiile fizice, întrecerile sportive în Imperiul Roman și în provinciile dacice.....	4
3. Explicarea termenilor de exercițiu fizic, întrecere sportivă, sport, educație fizică, jocuri publice în antichitatea romană și în zilele noastre.....	5
4. Izvoarele lucrării	6
5. Metodele de cercetare și de prezentare	7
II. Imperiul Roman – prezentare pe scurt	10
1. Întinderea și organizarea Imperiului, provinciile, durata de existență, instituțiile	11
2. Societatea romană în secolele I-III și IV p.Chr.....	14
III. Educația fizică, sporturile (gimnastica, luptele, călăria, atletismul), jocurile publice, dansul și turismul în Imperiul Roman	22
1. Evoluție istorică	22
2. Comentariu tehnic și istoric din punct de vedere al sportului pe baza datelor oferite de arheologie	31
IV. Repertoriu de imagini cu exerciții fizice, sporturi, jocuri publice, întreceri sportive, dans și turism	42
V. Scurtă istorie a provinciilor dacice	167
1. Durata de existență, întinderea, organizarea și instituțiile	167
2. Civilizația daco-romană în secolele II-III p.Chr.	172

3. Societatea daco-romană	176
VI. Exercițiile fizice, întrecerile cu caracter sportiv, jocurile publice, dansul și turismul în provinciile dacice.....	179
1. Comentariu istoric.....	179
2. Comentariu din punct de vedere al sportului	179
a. exercițiile fizice, jocurile propriu-zise (cu mingea, jocuri de inteligență), întrecerile sportive: 1. jocurile profesioniștilor (lupte, pugilat, pancrațiu)., întrecerile sportive: 2. jocurile publice (curse, vânătoare în amfiteatru, lupte de gladiatori), dansul, turismul (călătorii de informare, călătorii de plăcere, pelerinaje)	
VII. Repertoriu de imagini cu exerciții fizice, întreceri sportive, jocuri publice, dans și turism din provinciile dacice	186
VIII. Concluzii	317
Abrevieri și bibliografie.....	320
Glosar de termeni antici în legătură cu educația fizică și Jocuri Romane	330

Introducere

Scopul lucrării de doctorat este acela de a aduce istoria sportului, a educației fizice din provincia Dacia la nivelul cunoștințelor actuale despre acest subiect din Imperiul Roman, respectiv din provinciile mai dezvoltate ale Imperiului.

Lucrarea va completa datele fundamentale în legătură cu integrarea provinciei Dacia în structurile Imperiului și cu preluarea modelelor romane, contribuind astfel la întregirea ideii de romanizare a provinciei.

Stadiul actual al cercetărilor și al cunoștințelor este destul de mult rămas în urmă.

Se poate spune, pe baza bibliografiei existente, că nu există o cercetare sistematică și condusă în acest domeniu al istoriei Daciei romane. Drept urmare și cunoștințele privitoare la exercițiile fizice, întrecerile sportive și jocurile în legătură cu provinciile dacice din România sunt mult rămase în urmă în raport cu cele din statele dezvoltate din vestul Europei.

Se cunosc sau mai bine zis cunoaștem acum doar două lucrări care, în mod teoretic, se referă la acest subiect. Este vorba de lucrările lui E. Ghibu-I. Todan (*Ghibu-Todan 1970*) și respectiv a lui N. Postolache (*Postolache 1979*). Dar ambele au doar referiri vagi, ca să nu spunem supoziții, fără dovezi. Prima lucrare se referă la epoca modernă și contemporană, așa că titlul nu se potrivește cu conținutul. Cea de a doua lucrare prezintă date vagi în legătură cu amfiteatrele de la Ulpia Traiana și Porolissum unde „sunt atestate lupte de gladiatori și cu animale” (!!!), la termele de la Drobeta și Romula (unde crede autorul că sunt palestre !). Singura observație bună și probabil adevărată este că „pătrund în Dacia, sub influența culturii romane, manifestări distractive, lupte și jocuri sângeroase organizate în amfiteatre”. Tot el amintește călătoriile pe drumurile romane, dintre care una (care va fi detaliat prezentată în repertoriu la turism) are caracter de călătorie turistică.

Sunt câteva lucrări reduse ca întindere și incomplete din punct de vedere al subiectelor care se ocupă cu diferite ramuri ale activităților sportive: amfiteatrele și gladiatura (*Alicu-Opreanu 2000*), cu jocurile inteligente și de noroc (*Paki-Cociș 1993*) și foarte numeroase articole mici și studii reduse ca paginație care publică statuete de sportivi (atleți, dansatori, gladiatori, luptători), reprezentări grafice pe diverse obiecte sau monumente (dansatori, gladiatori) precum și numeroase piese de la jocurile de noroc și de inteligență

găsite mai ales în castrele romane (publicate monografic) (vezi în acest sens bibliografia anexată).

Deci, datele pe care le avem acum (dar cercetarea documentară încă nu este încheiată) sunt foarte puține și vag limitată mai ales la amfiteatre și poveștile legate de ele. Nu s-a făcut încă legătura cu inscripțiile și cu arheologia provincială daco-romană. Ambele cărți de specialitate (*Ghibu-Todan 1970*; *Postolache 1979*) sunt lipsite de ilustrația adiacentă. M. Macrea (*Macrea 1969*, p. 349) dă un plan al amfiteatrului de la Ulpia Traiana.

Izvoarele lucrării

De la început trebuie să subliniem că în raport cu izvoarele scrise, monumentele și reprezentările care se găsesc în provinciile vestice (mai ales) ale Imperiului Roman, patrimoniul nostru (de pe teritoriul dacic) este relativ sărac, ca să nu spunem chiar sărac.

a. nu avem izvoare literare;

b. izvoarele epigrafice amintesc numai existența unor sportivi, fără a da precizări. IDR III/6, p. 163, nr. 311: Herculanus – gladiator – Apulum; p. 227, nr. 423 (Longinus – conducător de care – Apulum). În volumul III/2, p. 51-63 prezintă elemente arhitectonice de la amfiteatrul de la Ulpia Traiana, mai ales scaune de proprietar, unele cu fragmente de inscripții.

c. avem câteva monumente mari de piatră cu reprezentări de persoane care fac „sport”; este vorba de monumentul de la Ulpia Traiana cu cele două dansatoare;

d. există baze sportive mai multe și ne referim aici doar la amfiteatre. Astăzi se cunosc amfiteatre la Ulpia Traiana, Micia, Porolissum, se presupun pe baza unor descoperiri de piese legate de amfiteatru, astfel de construcții la Apulum, Potaissa, Drobeta, Napoca;

e. nu a fost identificat nici un circus, nici un stadium;

f. numeroase reprezentări din bronz (statuete), candelabre care reprezintă gladiatori, gimnaști, acrobați, atleți, luptători, dansatori;

f. sunt câteva reprezentări (desene grafitate) pe cărămizi cu gladiatori;

g. mai numeroase sunt piesele legate de jocurile de noroc și cele de inteligență; cărămizi cu desenul jocului (table), zaruri din os și discuri din os, lut sau sticlă pentru

mişcarea pe tablă. În așezările mai mari ca Ulpia Traiana Sarmizegetusa (*Paki-Cociș 1993*), Porolissum (*Gudea 1989*), Buciumi (*Chirilă et alii 1972*) etc., numărul acestor piese este foarte mare.

Metodele de cercetare și de prezentare

În ce privește cercetarea domeniului și publicarea datelor obținute au existat și mai există trei probleme principale:

a. fixarea asupra unei terminologii care să corespundă atât celei antice cât și celei actuale românești (care este internațională);

b. stabilirea unei liste complexe și complete a exercițiilor fizice din antichitate pentru a putea apoi selecta pe baza repertoriului care dintre activitățile sportive au fost practicate și în Dacia;

c. modul de prezentare al fiecărui monument ales ca subiect al repertoriului;

d. alcătuirea unei bibliografii de bază care să cuprindă lucrări despre toate aspectele vieții sportive antice din Dacia începând cu analogiile din Imperiu și continuând cu izvoarele și lucrările despre artefacte din diferite localități. Datele în legătură cu sportul antic din Imperiu, istoria educației fizice din Imperiu vor servi, desigur, ca modele și determinatoare.

Bibliografia realizată până acum cuprinde, cred, cam 80% din literatura istorică românească referitoare la subiect. Am adăugat, desigur, câteva ilustrații și m-am oprit asupra unor metode de prezentare. Am ales sistemul *Corpus Signorum Imperii Romani* care corespunde atât exigențelor arheologice și științifice cât și necesităților lucrării.

Terminologia am prezentat-o în subcapitolul anterior I.3, dar fără îndoială că mai trebuie lucrat la definiții.

Pentru a identifica și determina activități de educație fizică și sport în Dacia a fost necesar să trec în revistă pe de-o parte izvoarele literare și epigrafice din Imperiu care se referă la activități sportive, pe de altă parte întreaga literatură istorico-sportivă care pune în valoare descoperiri arheologice ce confirmă izvoarele literare și epigrafice. Astfel, am întocmit o listă de activități sportive pe șase categorii:

exercițiile fizice (aruncări cu sulița, călărie, marș, înot etc.) care se petreceau în circus sau în palestrele băilor (unde se făceau alergări și erau terenuri de joc și de sport) sau chiar în

aer liber (la Roma, Câmpul lui Marte) (*Lasca 1965*, p. 394-395; *Étienne 1970*, p. 351; *Ariès-Duby 1994*, p. 200; *Iordănescu 2003*, p. 25);

jocurile propriu zise

- jocurile cu mingea care se practica la băi, dar și în aer liber (*Lasca 1965*, p. 395; 388-390; *Iordănescu 2003*, p. 116; *Ariès-Duby 1994*, p. 200);

- jocurile de inteligență și noroc care se practica în for, în case private, pe stadioane și în caste (mai ales în barăcile soldaților, unde au fost găsite cele mai multe astfel de artefacte);

- măsura în care jocurile inteligente sunt și jocuri de noroc a fost subliniată de N. Lasca (*Lasca 1965*, p. 390-393).

întreceri sportive: 1. sporturi profesionale (pancrațiu-pentatlon, lupte pugilat). În acest sens ne este de mare folos o inscripție de la Pompei (CIL X 1074 = ILS 5053, 4) pusă în valoare de către *Étienne 1970*, p. 351, 371-377. Este vorba de un text în care Aulus Claudius Flaccus, duumvir quinquenalis ales a treia oară, menționează „faptele” pe care le-a făcut pentru oraș:

- primul duumvirat: a organizat în for spectacole cu clovni, lupte cu tauri, pugilat;

- al doilea duumvirat: a organizat în for lupte cu tauri, pugilat; în amfiteatru – atleți, gladiatori, lupte cu animale, luptători;

- în al treilea duumvirat: bufoni.

Din păcate nu avem date în legătură cu întrecerile complexe pancrațiu și pentatlon.

întreceri sportive: 2. jocuri publice

- în circus – curse de cai, curse de care (*Lasca 1965*, p. 405-410; *Iordănescu 2003*, p. 126-128);

- în amfiteatru: lupte cu animale (venatio), lupte cu gladiatori (*Lasca 1965*, p. 410-420; *Ariès-Duby 1994*, p. 202; *Iordănescu 2003*, p. 124-126; *Étienne 1970*, p. 377; *Tudor 1976*, p. 84-92);

- lupte navale (în amfiteatru și pe lacuri) (*Iordănescu 2003*, p. 126).

dansul, ca modalitate de spectacol public

- în amfiteatru (mai ales în cortegiile pompoase de intrare și la circ) (*Lasca 1965*, p. 397-398).

turismul (călătorii de interes economic, de interes științific, de plăcere etc.):

- pe drumurile dintre orașe diferite, la distanțe diferite; pe mare (*Casson 1974*, p. 115-329, epoca romană).

Din această listă de șase domenii mari (care mai pot și sperăm să o completăm până la încheierea cercetării) voi alege, pe măsura descoperirilor din Dacia și, mai ales, a identificării sigure a unor activități sportive, tot ceea ce se va putea alcătui un repertoriu și un tabel centralizator.

CAPITOLUL II. IMPERIUL ROMAN. PREZENTARE PE SCURT

Întinderea și organizarea Imperiului, provinciile, durata de existență, instituțiile

Pentru perioada în care ne interesează mișcarea sportivă în antichitatea romană, este vorba de Imperiul Roman care și-a avut începuturile la sfârșitul secolului I a.Chr. și a atins apogeul la sfârșitul secolului IV (după care dată s-a dezmembrat).

La începutul secolului I p.Chr. Imperiul ocupa organizat numai Italia, Hispania, Gallia, Grecia, Cilicia, Creta și nordul Africii. În secolul I au fost cucerite Noricum, Dalmatia, Raetia, Germania, Britannia, Moesia și Thracia. În secolul II au fost cucerite Dacia, Mesopotamia, Armenia. Imperiul Roman a atins apogeul întinderii sale. Spre sfârșitul secolului III au început pierderi teritoriale care nu s-au mai recuperat (Dacia, Germania Superior parțial = Agri Decumates, Armenia (*Bechert 1999*, passim). Totuși, în aceste prime patru secole Imperiul Roman se întindea pe trei continente: Europa (de vest, centrală și de sud-est, din Britannia până la Marea Neagră și Egee), Africa de nord, de la Gibraltar la gurile Nilului, Asia Mică și teritoriile Arabiei (Siria, Libanul, Palestina).

Acest teritoriu era împărțit în provincii care purtau numele popoarelor care locuiau teritoriul. În secolele I-III au existat 50 de provincii, în secolul IV (după 285) s-au reorganizat 101 și apoi 117 provincii (*ECR*, p. 630-631; *Bechert 1999*, p. 5-13).

Statul roman a fost condus în această perioadă în mod centralizat în două forme: a. în secolele I-III principatul (*Cizek 2002*, p. 237-250) și dominatul în secolele IV-VI (*Cizek 2002*, p. 524-642). Octavianus, nepotul lui Iulius Caesar, s-a numit pe sine princeps, iar primele trei secole au fost numite încă din antichitate „principat”. Anul 27 a.Chr. este considerat în chip unanim și tradițional începutul Imperiului Roman.

Principatul era o monarhie autoritară cu statut juridic prelungit din epoca republicană (*ECR*, p. 614-626). Sub principat s-au păstrat vechile instituții republicane, dar au apărut instituții noi și aparatul birocratic adecvat. Sub dominat conducerea statului a devenit totalitară (*ECR*, p. 267-276) și s-au păstrat numai numele instituțiilor vechi, toate devenind de fapt instrumente subordonate dominus-ului.

În fruntea statului a stat la început princeps-ul (*Cizek 2002*, p. 239-241, 244-247). Grație titlurilor și împuternicirilor speciale el a devenit de fapt stăpânul statului, comandant al armatei, părinte al patriei; avea gardă personală și apoi armată proprie; era judecător suprem, șeful suprem al religiei romane; dispunea de un aparat administrativ privat (format din sclavii și libertii proprii) care apoi a devenit aparat de stat. Cum spuneam mai sus la început funcționarii au fost sclavii și libertii (*ECR*, p. 431) apoi au fost schimbați cu cavaleri. Împăratul era ajutat la conducerea statului de un concilium principis, creat de Augustus, organ deliberativ format din persoane alese de princeps, după competențe. Treptat, acest concilium s-a substituit Senatului, devenind un element esențial în guvernare (*ECR*, p. 215).

Senatul era o instituție politică tradițională menită să sfătuiască împăratul; în epoca Republicii a fost o citadelă a aristocrației; propunea și confirma legi; numea și suspenda magistrații, controla activitatea cultelor, dirija politica externă. Sub principat a devenit, încetul cu încetul, un organ dependent de princeps, membrii lui erau numiți de acesta. Activitatea a devenit foarte limitată (*ECR*, p. 715-716). Sub dominat, când monarhia a devenit absolută și de drept divin, Senatul și magistraturile au fost reduse la simple elemente de decor politic. În locul lor au apărut instituții birocratice specializate și ierarhizate.

Dominus era un conducător de tip oriental (*ECR*, p. 267-276; *Cizek 2002*, p. 571-577). El era secondat de un consilium format din cavaleri; aparatul birocratic, foarte stufos, era numit de împărat. Serviciul în slujba statului a devenit obligatoriu, era o militia. Statul a fost reformat politic, administrativ și militar. Capitala statului a fost mutată la Constantinopol, de unde se putea mai bine dirija activitatea spre toate cele trei continente.

Provincia a rămas principala unitate teritorială. Era o unitate administrativă stabilită pe bazele etnice din teritoriu. Sub principat provinciile de graniță, acolo unde staționa armata, erau conduse de legați imperiali; provinciile din interior fără trupe erau conduse de legați aleși dintre senatori, numiți de împărat. Sub dominat provinciile erau conduse administrativ-financiar de un praeses, iar trupele de un dux; erau funcții independente. S-au conturat câteva procese social-economice: deplasarea centrelor de greutate economice, militare și politice spre provinciile de graniță, apoi Italia a fost coborâtă la nivelul provinciilor; mai târziu, Roma a fost abandonată ca și capitală; structurile și organizarea religioasă păgână s-a tot erodat și a fost abandonată în favoarea creștinismului.

Armata Imperiului a fost instituția pe care s-a bazat politica externă de cuceriri și politica internă de menținere a regimului sclavagist; era formată în exclusivitate din militari

profesioniști. Era formată din unități de elită (legiuni; *Ritterling 1924*) și trupe auxiliare (*Holder 1980; Wagner 1938*). Structurile provinciale militare erau diferite și s-au modificat în primele trei secole (*ECR*, p. 92-94; *Cizek 2002*, p. 257-259, 343, 347). Cea mai mare parte a armatei staționa pe frontiere cu scopul de a apăra statul și a asigura pacea. În capitala statului, la Roma, staționau trupe la dispoziția personală a Împăratului. Alături de legiuni și trupe auxiliare (alae, cohortes) mai funcționau formații neregulate recrutate din popoare aliate care luptau sub comandă proprie, cu arme proprii. La început, sub Augustus erau 25 de legiuni. Legiunea era o unitate tactică formată din 5000 militari; la începutul secolului III numărul lor s-a ridicat la 33; sub dominat legiunile s-au desființat, transformându-se în unități mai mici (se crede de 500 sau 1000 militari). Trupele auxiliare erau în număr de 250, fie de cavalerie (alae), fie de infanterie (cohortes), fie mixte (cohortes equitatae). Legiunile erau formate numai din cetățeni romani (care era o calitate socială). Trupele auxiliare erau formate din oameni liberi, care la sfârșitul serviciului militar deveneau cetățeni romani. Trupele auxiliare erau astfel izvorul de bază pentru grupa socială de cetățeni romani. Formațiile neregulate erau formate, cum spuneam mai sus, din aliați ai romanilor, care puteau promova social, dar mai lent. Se apreciază că totalul armatei romane era de 450.000 de soldați. Armata romană a fost un factor important în controlul statului prin împărat, o forță politică importantă și un instrument al romanizării.

Stagiul militar era de 20-25 de ani. La sfârșitul stagiului militar soldatul era dotat cu bani și pământ.

Sub dominat structura armatei s-a schimbat. Trupele de pe graniță au rămas mai puține și mai slabe tactic; în interior s-a dezvoltat armata de campanie condusă direct de împărat, o armată mobilă bazată mai ales pe cavalerie. Legiunea ca nucleu de bază al armatei a dispărut (*ECR*, p., 420-424). S-au dezvoltat noi tipuri de trupe. Toate erau conduse de împărat (*ECR*, p. 213-214). Rolul trupelor de infanterie a scăzut aproape cu totul. A crescut în schimb rolul cavaleriei și al arcașilor. Recrutarea s-a extins și la barbari.

Societatea romană în secolele I-III și IV p.Chr.

Sub acest titlu vom prezenta pe scurt mecanismele economiei romane, date în legătură cu societatea propriu-zisă și cu religia.

Economia statului (*ECR*, p. 288-290; *Cizek 2002*, p. 276-279, 347-351, 452-456) a fost în continuă dezvoltare în secolele I-III, începând să decadă în secolul IV, când s-a

constatat sfârșitul economiei sclavagiste. Sub principat au continuat să se dezvolte cele trei ramuri tradiționale ale economiei romane: agricultura și creșterea vitelor, meșteșugurile și comerțul, toate împreună asigurând finanțele statului. La început, desigur, Italia a fost principalul producător de cereale, măslina pentru ulei și legume. Dar dezvoltarea agriculturii s-a extins în provincii deoarece acolo staționa armata, care avea nevoie de alimente pentru soldați, furaje pentru cai și animale de povară. Astfel că provincii ca Egiptus, Africa, Pannonia au devenit mari producătoare de cereale; Dalmatia, Moesia și Thracia – crescătoare de animale, mai ales cai pentru armată. Sistemul de mari latifundii, exploatate prin ferme agricole s-a extins. La început, producția agrară s-a bazat pe sclavi, dar apoi s-a trecut la colonat. Sistemul agrar roman dezvoltat, avansat, susținut prin scrieri, s-a răspândit în provincii prin colonizarea de militari (veterani) sau coloniști simpli. S-au valorificat anumite inovații tehnologice: plugul greu, secerătoarea, teascul, moara de apă etc. Politica Imperiului a fost mercantilă: se baza pe producția de masă. Iar, ca urmare, dezvoltarea economică a fost inegală. Erau provinciile avansate și dezvoltate economic (mai ales în vestul Imperiului) și erau provinciile rămase în urmă. Olivocultura și viticultura s-au dezvoltat rapid ca urmare a cererii mari de uleiuri alimentare și pentru iluminat și necesităților de vin pentru consum (se consuma mai ales ca oțet). Culturile de măslini s-au extins din Italia în Hispania, Africa, Grecia și Asia Mică. A apărut o clasă a marilor latifundiați netradiționali. Se cunoaște cazul libertului Gaius Caecilius Isidorus care la moartea sa a lăsat 10.000 ha teren cultivat, 3.600 perechi de boi, 257.000 animale mici, 4.116 sclavi (*Cizek 2002*, p. 276). În paralel cu exploatarea pământului s-a dezvoltat creșterea animalelor atât pentru consum alimentar (carne, lapte, brânzeturi) cât și industrial (îmbrăcăminte, încălțăminte) sau materiale pentru armate (corturi, pieptare, curele etc.).

Meșteșugurile s-au dezvoltat foarte mult și au devenit foarte variate. De altfel, toți istoricii moderni care s-au ocupat cu Roma consideră că producția meșteșugărească avea caracter industrial. Ramurile sunt foarte numeroase și nu le vom aminti pe toate. În primul rând s-a dezvoltat industria ceramică. Producția de materiale de construcție din ceramică (cărămizi, țigle, olane, conducte pentru apă, pentru aer cald, instalații de încălzire etc.); în al doilea rând materiale pentru păstrat alimente și produse agrare; vase pentru gătit; mase pentru mâncat (pentru servit mâncarea), vase pentru băut; un loc important au ocupat vasele de lux pentru împodobirea casei. Din Italia, de la Arezzo și Pisa, producția de vase de lux s-a întins spre Gallia (Lezoux, Trier, Rheinzabern), apoi spre răsărit în Raetia, Pannonia, Moesia și Dacia.

Exploatarea fierului, plumbului, cuprului, argintului și aurului a luat amploare. Provinciile ca Britannia, Hispania, Dalmatia, Moesia și Dacia au devenit vestite pentru exploatarea aurului, plumbului, cuprului (Britannia), aurului și argintului (Hispania și Dacia), cuprului și fierului (Dalmatia și Moesia). Metalurgia s-a dezvoltat servind construcțiile, armata, agricultura. S-a dezvoltat o adevărată industrie a obiectelor și vaselor de bronz. În aceste domenii s-a ajuns chiar la o standardizare. Nici nu mai vorbim de rolul metalelor scumpe în producerea de monede (aurei), argentei (denari) și podoabe diverse.

Modernizarea Imperiului constând în construcții tipice pentru orașe, construirea de drumuri care să lege provinciile de Roma, construirea de fortificații mai ales la graniță, dar apoi, mai târziu, și în interior, la orașe, a dus la dezvoltarea carierelor de piatră, de materiale de construcție și de marmoră. Au devenit vestite carierele de piatră din Italia centrală, Moesia, insulele grecești.

Meșteșugurile legate de producerea îmbrăcăminte, încălțăminte (țesătorii, pielării etc.) s-au dezvoltat și datorită dorinței populațiilor supuse de a se îmbrăca ca romanii. Aceste meserii au impus cultivarea unor plante numite astăzi industriale (în, cânepă, bumbac etc.).

Toată această producție împrăștiată și în funcție de materiile prime și, mai ales, de necesitățile sociale (armata, funcționarii etc.) a dus la o dezvoltare intensă a comerțului. Comerțul intern s-a dezvoltat mult. Produsele de ceramică de lux din Gallia Centrală s-au găsit răspândite în tot Imperiul (*Lascau 1965*, p. 81-112). Vase de bronz italiene se regăsesc în toate provinciile. Statui de zeiță produse în Italia și Gallia s-au răspândit și ele în tot Imperiul. Și altele, bineînțeles. Răspândirea produselor a dus, desigur, la construirea de drumuri (care serveau în același timp și mișcărilor de trupe), la dezvoltarea unor mijloace de transport tot mai moderne. Drumurile legau provinciile între ele și pe toate de Roma. În paralel s-a dezvoltat și navigația pe mare, ajungându-se la curse regulate pentru persoane și la curse oficiale pentru anumite produse (ex. cereale din Egyptus). Sistemul de drumuri, mijloacele de circulație și transport, produsele de interes general au ridicat nivelul civilizației ducând la romanizarea vieții materiale.

Dar comerțul nu s-a limitat la teritoriul Imperiului. Negustorii romani au trecut de granițe spre nord în lumea germanică, spre est spre India și China. Și de acolo se aduceau produse exotice care nu se produceau în Imperiu. Tabele de vamă de la marginile Imperiului arată detaliat ce produse se aduceau și cum se opera (*Gudea 1996*, p.96-97).

Ca urmare a producției tot mai intense, a comerțului activ, a mișcărilor de capital, finanțele statului au progresat și datorită reformării lor continue. Statul roman a introdus o serie de impozite care rezolvau necesitățile lui (armată, funcționari, investiții, războaie) (Cizek 2002, p. 351-355; 455-456). Moneda romană de bază, denarul de argint, s-a păstrat bine până la mijlocul secolului III (atât ca putere de cumpărare, cât și conținut de metal prețios), a căzut pe la mijlocul secolului III în timpul crizei generale, dar și-a revenit datorită reformelor tetrarhilor și a rezistat și în secolul IV.

Se estimează că la mijlocul secolului II p.Chr. Imperiul avea cca 50 milioane de locuitori repartizați astfel: 25 milioane în Europa, 20 milioane în Asia și Arabia, 10 milioane în Africa de nord (Cizek 2002, p. 252-309, 456-461). Din punct de vedere al statutului social erau două categorii mari de locuitori: liberi și sclavi. Din punct de vedere social oamenii liberi erau împărțiți în mai multe clase: aristocrația romană și provincială care stăpânea pământul; se recruta din îmbogățiți, militari și cavaleri. Alcătuiau ordinul senatorial (ECR, p. 618-619). Venitul trebuia să fie de 1 milion sesterți. Urma ordinul cavalerilor care era alcătuit din oameni de afaceri (industriași, negustori, afaceriști) cu venit anual de cca. 400.000 sesterți. Intrau aici și militarii cu grade superioare, funcționarii din administrația imperială. Urma clasa cea mai numeroasă și anume plebea urbană alcătuită din meșteșugari, persoane dependente de distribuțiile alimentare ale statului și, în fine, plebea rurală formată din micii proprietari, coloni sau persoane colonizate. Libertii, foștii sclavi eliberați, erau de obicei ocupați în sfera producției sau afacerilor și puteau ținti la categoriile sociale superioare. Sclavii, care la începutul Imperiului alcătuiau marea masă a producătorilor direcți erau prezenți în toate sferile de activitate. Numărul lor a fost în continuă scădere, mai rentabilă fiind eliberarea și folosirea lor în afaceri (Cizek 2002, p. 460-461).

Sub dominat toate aceste categorii și bariere dintre categorii sociale au dispărut, societatea polarizându-se în două categorii/clase sociale mari: honestiores și humiliores. Latifundiarii și-au consolidat puterea și și-au extins posesiunile. Meșteșugarii din colegii au fost legați de meserie. Legați de locul de muncă au fost și funcționarii statului. Colonii, respectiv țăranii care lucrau în sistem autonom anumite suprafețe de pământ, au pierdut libertatea de deplasare.

Întreaga viață spirituală a Imperiului s-a petrecut sub egida unui proces continuu de latinizare și romanizare. Latinizarea a atins clasele superioare ale societății, mai ales prin formele superioare de cultură (literatură, artă, științe etc.). Romanizarea a atins toate clasele

societății prin asimilarea inventarului de artefacte, tehnici de lucru și inventar social al familiei romane. Popoarele cucerite erau rapid integrate economic, social și politic preluând din mers civilizația romană superioară. Romanizarea a fost un mecanism esențial prin care Roma a asigurat unitatea politică a statului.

Viața spirituală avea mai multe componente: religie, cultură în general (viața literară, teatrul, muzica etc.), științele etc. (*Lascu 1965*, p. 112-154; *ECR*, p. 155-158). Dintre acestea cea mai importantă și unificatoare a fost religia. Viața religioasă din Imperiu a fost reformată de Augustus și, în primele trei secole, s-a caracterizat printr-un sincretism dezvoltat. Sacra romana erau cultele oficiale recunoscute de stat, respectiv vechile culte romane sau cele acceptate. Existau 20 de zei principali: 12 masculini (Ianus, Iupiter, Saturn, Mars, Mercurius, Apollo, Vulcanus etc.) și 8 zeițăi feminine (Terra Mater, Iuno, Ceres, Luna, Diana, Minerva, Venus, Vesta). Iupiter, Iuno și Minerva conduceau în ierarhia zeilor. Iupiter era divinitatea supremă. Avea numeroase epitete dintre care Iupiter Optimus Maximus era cel mai răspândit. Pe rând, vechile divinități italice au fost asimilate de el (Mars, Ianus și Vulcanus). Prin sincretism Iupiter a asimilat și numeroase zeițăi orientale care au ajuns în Occidentul roman (Dolichenus, Helliopolitanus, Turmasgades etc.).

Odată cu extinderea Imperiului au pătruns în lumea romană zeițăi ale popoarelor cucerite, între care cele orientale, cu un profund caracter esoteric, au jucat cel mai important rol (*Turcan 1998*) dar nu pot fi neglijate cele egiptene și nord-africane. Pătrunderea lor s-a produs încă la sfârșitul epocii republicane, dar s-au dezvoltat numai sub Imperiu. Acceptarea unor culte străine, mai ales cele orientale secrete și esoterice a contribuit la metamorfoza instituțiilor politice romane care au evoluat spre sistemul politic oriental.

După Augustus s-a dezvoltat cultul împăratului și al familiei imperiale care a tot evoluat și s-a dezvoltat ajungând la caracter divin sau dominat.

În general, în secolele II-III p.Chr. asistăm la un amestec, un melanj uriaș în religia Imperiului, determinat în parte de amestecul de popoare, romanizare. Dar acest melanj a fost tot mai mult deranjat de criza economică, socială și spirituală care a atins Imperiul. În cadrul acestei crize s-au tot întărit religiile mai mari sau mai mici cu caracter esoteric dintre care a câștigat tot mai mult teren creștinismul. După mijlocul secolului III acesta devine o religie mare, răspândită pe tot întinsul Imperiului, la început persecutat dar apoi victorios, la începutul secolului IV. La 306, după persecuții sângeroase, a reușit să învingă. În anul 311 a fost declarată religie licită iar apoi cult unic recunoscut (*Cizek 2002*, p. 481-492, 605, 611).

Cultura propriu-zisă s-a dezvoltat rapid având numeroase aspecte populare (jocurile de circ, jocurile de atletism, luptele de gladiatori), semipopulare (teatrul, jocurile de mimi etc.) și, în fine, formele culturii scrise (învățământul – alfabetizarea, educația școlară în trepte diferite) și, respectiv, învățământul tehnic (construcțiile, arhitectura și alte tehnici). Învățământul de stat a tot câștigat teren în raport cu cel privat. Textele scrise au luat avânt, s-a dezvoltat mult literatura, istoriografia, filosofia. Retorica s-a dezvoltat, de asemenea. S-au înființat și dezvoltat biblioteci particulare sau publice (*Lascau 1965*, p. 150). A prosperat și muzica. Datorită programului uriaș de construcții (drumuri, clădiri oficiale, poduri, fortificații etc.) au prosperat tehnicile de construcții, arhitectura și artele câștigând monumentalitate și mândrie (*Cizek 2002*, p. 492). Este cunoscut, de pildă, faptul că numărul construcțiilor comandate sau monitorizate de împăratul Traianus a fost foarte ridicat atât în Italia cât și în provincii.

S-au dezvoltat muzeele și în legătură cu ele circulația pentru vizitarea unor locuri speciale, construcții speciale etc. Au luat avânt cercetările de matematică, geografie, medicină. Se cunosc în epocă mari geografi (Strabo, Pausanias, Ptolemeus), mari medici (Galenus), mari arhitecți (Vitruvius), mari matematicieni (Heron din Alexandria). Dreptul și justiția au cunoscut o dezvoltare remarcabilă. Începând cu secolul II a devenit clară dominarea limbii latine în tot Imperiul. Limba greacă a rămas o limbă a unor elite. Pe la mijlocul secolului II au fost traduse în latină și cărțile creștine sfinte (Biblia). Istoriografia orientată la început spre memorialistică și biografii a alunecat tot mai mult spre analitism.

O dezvoltare deosebită au cunoscut construcțiile în epoca de început a dominatului (*Cizek 2002*, p. 626-637). Spre mijlocul secolului IV a apărut și s-a impus arhitectura creștină, care a dat tonul în arhitectură câteva secole de-a rândul, constituind un moment revoluționar în arhitectură și artă. Pictura murală și mozaicul au prins teren. Construcțiile, arhitectura au căutat, dirijat, să reprezinte momente importante din viața și activitatea societății.

În epoca romană târzie au apărut primele universități (e.g. Burdiga – Bordeaux care avea 8 catedre de gramatică, 5 de retorică, una de medicină). S-a inventat cartea, fapt care a produs o revoluție în cultură.

O dezvoltare deosebită au luat călătoriile de informare și cunoaștere (*Lascau 1965*, p. 387-441) bazate, desigur, pe mijloacele de transport și rețeaua de drumuri.

În general, statul roman, bazat pe o armată puternică și permanentă a tot accentuat pregătirea fizică a tineretului organizând și inventând tot timpul ramuri noi ale educației fizice. Mai mult, formele de educație fizică, de sporturi, a început să fie mediatizat prin toate formele de propagandă. G.W. Weeber (*Weeber 1994*) afirmă în cartea sa că dezvoltarea exercițiilor fizice și a sportului a devenit o politică a statului roman și că reprezentările legate de sport și educație fizică au fost promovate și susținute de stat. La o analiză a reprezentărilor legate de sport fie în teren (stadioane, amfiteatre, circuri) fie pe diferite artefacte legate de artă, jocuri etc. afirmația lui se adevărește.

S-au dezvoltat stadioanele pentru alergări, circurile, amfiteatrele, în proporție covârșitoare finanțate de stat (împărat) (*ECR*, p. 731-732, 189-190). Numărul amfiteatrelor s-a înzecit (*ECR*, p. 53-54). Nu mai puțin au fost sprijinite construcțiile de teatre pentru spectacolele literare, retorică, teatru propriu-zis (comedii, tragedii) (*ECR*, p. 750-751). Spectacolele publice (*ECR*, p. 730-731) au căpătat o largă folosire. Faptul că erau mediatizate pe de-o parte prin construcțiile speciale, pe de altă parte prin reprezentări variate pe artefacte, chiar prin artefacte tipice, ele au fost cunoscute de către părți mari din societate. Cum toate spectacolele publice cereau pregătiri speciale (antrenamente pentru conducători și animale, școli speciale pentru gladiatori, școli pentru luptători) lucrurile au ajuns foarte cunoscute. Mai mult, anumite lupte speciale erau reprezentate de anumite popoare cu armele lor. De pildă, între gladiatori, un loc special îl ocupau luptătorii traci, samniți etc. Astăzi, anumite reprezentări de jocuri sau lupte constituie patrimoniul artistic al omenirii: scena de circ din Palatul lui Septimius Geta din Roma, mozaicul reprezentând un stadion din termele lui Caracalla din Roma, mozaicul din Piazza Armerina din Sicilia.

O formă superioară de cultură era baia, care a devenit obligatorie la romani, dezvoltând atât cultura sănătății cât și alte domenii legate de ea: retorica, lectura, exercițiile gimnastice etc.

Imperiul Roman a dezvoltat o adevărată strategie a spectacolelor și distracțiilor sportive, a dezvoltării posibilităților de avans cultural. În cursul unui an erau 45 de zile de serbări publice (*Cizek 2002*, p. 271), 72 de zile festive, 60 de zile de jocuri publice (circus, stadion, amfiteatru).

CAPITOLUL III. EDUCAȚIE FIZICĂ (GIMNASTICA, LUPTELE, CĂLĂRIA, ATLETISMUL), JOCURILE PUBLICE, DANSUL ȘI TURISMUL ÎN IMPERIUL ROMAN

Ce spun izvoarele scrise romane

Așa cum am văzut la metoda de lucru (cap. I.5.) informațiile pe care le-am adunat în legătură cu mișcarea sportivă din Imperiul Roman ne-au permis să stabilim șase grupe de activități, fiecare dintre ele având subgrupe caracteristice. Nu știm să existe o altă divizare a acestor activități, așa că sperăm acum ca inițiativa noastră să o facă.

Grupele de izvoare pe care le-am analizat, fără a avea pretenție de exhaustivitate sunt două și mari: izvoarele literare, epigrafice și numismatice pe de-o parte și izvoarele arheologice pe de altă parte.

Să analizăm acum pe scurt ce anume oferă izvoarele scrise, numismatice și epigrafice. Informațiile primite pe această cale sunt generale. În izvoarele literare aflăm date despre locurile de desfășurare, se definesc diferite activități ca jocul, nominalizează anumite activități fizice (mers, alergare, înot, pugilat, lupte în amfiteatru), menționează modul de desfășurare, mai ales în circ și amfiteatru.

În izvoarele epigrafice aflăm date mai sărace, fie nume de sportivi, fie activități sportive efectuate de cineva anume.

Izvoarele numismatice sunt cele care mediatizează la nivel de Imperiu jocurile, pe organizatori, locurile de desfășurare (circ, stadion, amfiteatru) sau părți din concursuri (premieri).

Să luăm acum în mod desfășurat izvoarele literare:

- despre locurile de desfășurare a exercițiilor fizice și întrecerilor sportive; cele mai multe date le avem în legătură cu Câmpul lui Marte (Roma și malurile Tibrului); aici se desfășurau serbările în cinstea zeului și se practicau numeroase întreceri (*Lascu 1965, 394-395; ECR 473*);

- despre construcția palestrelor avem informații de la Vitruvius (V, 11, p. 223-226, 256-257) ca părți ale băilor; plan patrulater cu o latură lungă; explanada de exerciții este terminată cu gradene pentru spectatori; un pavilion lateral este pentru fricționare cu ulei, pentru masaj, pentru exerciții de pugilat;

- stadium – stadionul era o construcție destinată întrecerilor atletice; construcție cu plan patrulater și un capăt rotunjit; porți la capătul opus dispuse lateral (*Tudor 1976*, 95; *ECR*, p. 732);

- circus – circurile erau locurile pentru cursele de cai și care (*ludi circenses*); construcție patrulateră rotunjită la capete; tribune pe laturi; de-a lungul tribunelor pista de nisip; în mijloc era un spațiu mai ridicat care la capete avea stâlpi de protecție în locurile unde întorceau carele; cursele cuprindeau, de obicei, 7 tururi de pistă (*Lascu 1965*, p.405 sq; *Larousse DCR*, p. 67-68; *Tudor 1976*, p. 92-94);

- amfiteatrum – amfiteatrul este o construcție amenajată pentru spectacole combinate (lupte individuale, lupte în grup, lupte de gladiatori, vânatoare de animale sălbatice, lupte navale). Numărul amfiteatrelor este foarte mare și ele se grupează mai ales în occidentul european. Cel mai mare și mai complex rămâne amfiteatrul numit Colosseum de la Roma (cf. *SHA Claudius*, nota 4; *Tudor 1976*, p. 84-92; *Lascu 1965*, p. 410; *Larousse DCR*, p. 22; *ECR*, p. 53-54).

a. informații literare privitoare la activități sportive (cf. *Petecel 1980*, passim)

activități fizice

Marcus Porcius Cato (234-148 a.Chr.) în educația pe care o dă fiului său acordă importanță rezistenței la căldură și frig, înotului, călăriei și pugilatului (*Kirițescu 1964*, p. 128);

Vergilius (70-19 a.Chr.) în opera sa *Eneida* (VIII, versurile 62-165) amintește călăritul, aruncarea suliței la țintă, alergări, lupte, toate fiind considerate necesare pentru întărirea corpului (*Lascu 1965*, p. 353-396).

Secolul I

Titus Livius (73 a.Chr.-17 p.Chr.). De urbe condita, cap. XII: despre jocurile taurice, întreceri de atleți, vânatoare de lei și pantere;

Ovidius (43 a.Chr.-18 p.Chr.): *Ars Amandi* I 135 despre frumusețea curselor de care; 147 despre pariuri; despre lupte ;

Horatius (65 a.Chr.-9 p.Chr.): Ode I, vers 4-12; importanța sportului și, mai ales, a înotului; enumeră o serie de activități sportive: călărie, înot, aruncarea discului, aruncarea suliței, alergări, marș (*Lasca 1965*, p. 394);

Cicero (106-43 a.Chr.) menționează înotul ca activitate fizică însemnată (*Lasca 1965*, p. 395);

Seneca (2 a.Chr.-65 p.Chr.), Ep. Luc 7 despre pedepsirea criminalilor ca gladiatori în amfiteatru; manifestă dragoste pentru atletism; despre importanța antrenamentelor (*Grimal 1960*, p. 397);

Martialis (43, 104), Epigrame X, 41: despre cheltuielile pentru spectacole; XIV, 47 despre jocurile cu mingea; XI.1, 3 despre pariuri; IV, 67 despre premiile și salariile conducătorilor de care; XI, 6 despre perioadele în care jocul cu zaruri era interzis; XII, 20.1 împăratul Domitianus a iertat un gladiator învins; XI, 1; X, 50 despre adularea de către spectatori a conducătorilor de care victorioși;

Quintilianus (35-95 p.Chr.), cunoscut pedagog, în opera sa *Ars oratorica* a propus un sistem de educație în care exercițiile fizice aveau un rol important „o oră de gimnastică sporește capacitatea de înțelegere, întinerește și îmbălbănește” (*Kirițescu 1964*, p. 137; *Rusu 2008*, p. 63); Quintilianus (secolul I), *Arta oratorică* VI, 3, 63 despre comportamentul la circ; I, XI, 15-10 despre dans.

Secolul II

Iuvenalis (55-130 p.Chr.), III, 30 despre uciderea unui gladiator învins; X, 36 despre arbitrii de curse; X, 75 despre politica imperială „pâine și jocuri”; VII, 113-114 despre vânătoare în amfiteatre;

Cornelius Tacitus (55-120 p.Chr.) subliniază importanța și valoarea exercițiilor fizice (*Rusu 2008*, p. 63);

Petronius (secolul I), 27: despre jocul cu mingea în palestre;

Fronto (secolul II), *Principiae Historiae* 4, 11: despre spectacole;

Epictet (50-125 p.Chr.) a scris un manual pentru atleți (studierea condițiilor, regimul de viață, antrenamentul);

Suetonius (75-160 p.Chr.), Vita duodeci, in Caesarum: Viețile celor 12 Caesari, Aug. 6, a introdus sporturi noi; Claudius 6: cum se îmbracă lumea pentru circ; Nero – a condus personal un car la curse; Caesar 10: a obligat pe senatori să finanțeze jocurile; Claudius 21: despre construcția ciroului; Augustus 43: planifică modul de așezare în tribune la amfiteatru; Domitianus 4: despre numărul de ture la circus; Titus 6-7: despre numărul de animale omorâte; Claudius 21: salutul gladiatorilor către împărat; Claudius 34: grija de a ocupa un loc bun în amfiteatru;

Plinius cel Tânăr (62-114 p.Chr.), Scrisori IV, 22: senatul a interzis orașului Vienna (Gallia) să organizeze jocuri „grecești”;

Galenus (secolul II): despre exercițiile cu mingea; igiena gimnasticii;

Lucianus (secolul II): despre dans;

Pausanias (secolul II), în Descrierea Greciei V, 89: despre pentatlon, trântă/lupte, curse de care, pancration, alergare cu arme;

Secolul III

Dio Cassius (163-235), Istoria romană, LIV, 10: importanța spectacolelor pentru societate; LII, 30 jocurile de circ; luptele oferite de Traianus; LIV 17 comportamentul împăratului la spectacole; LII, 30 întreținerea atleților valoroși; premiile pentru victorii;

Tertullianus (115/160-240/250), De spectacula; descrie ciroul, stadionul, amfiteatrul cu părțile negative mai ales;

Dio Cassius LXII, 15 menționează un organizator de jocuri sub Nero: Tigelinus, prefectul pretoriului;

Philostratos (sfârșitul sec. III – începutul sec. IV), autor al unui tratat „De arte gymnastica” care cuprinde lupte, pancration, box, antrenamente, starea psihică a atleților, victoria cu ajutorul rațiunii;

SHA, Commodus, 17: împăratul avea un atlet cu care făcea antrenamente;

informații epigrafice

CIL X, 1074 Pompei: Aulus Claudius Flaccus a organizat în cel de al doilea an al duumviratului său o paradă în care au defilat 30 de perechi de atleți;

monumente

Pompei: pe o ușă de casă este reprezentat un atlet care după victorie ține în mână o ramură de palmier; cei ieșiți pe locurile doi și trei îl încadrează pe ușile laterale (*Étienne 1970*, p. 343-344);

Pompei: casă cu decorație murală; în fundul scenei se află niște atleți (*Étienne 1970*, p. 351).

Fără a pătrunde în miezul activităților sportive, datele oferite de izvoarele literare oferă informații foarte importante: despre locurile de concurs (stadion, circus, amfiteatru), modalități de construcție, organizarea tribunelor, cum sunt ocupate locurile. Sunt menționate un număr mare de exerciții fizice, date despre organizarea spectacolelor, comportamentul la spectacole etc. Din păcate, cele mai multe se referă exclusiv la Roma și mai puțin la provinciile Imperiului.

Izvoarele literare ne permit să realizăm o listă a campionilor olimpici din secolele I-III p.Chr. (cf. *Petecel 1980*, passim).

Polyctor	lupte între copii	OL 192	12 a.Chr.
Nikostratos	lupte, pancration	OL 204	37 p.Chr.
Artemidorus din Tralles	lupte, pancration	OL 212	69
Demostrate din Sinope	jocuri istmice	-	-
Polites din Keramos	stadiu, alergări	OL 212	69
Hermogenes din Xantos	stadiu, biatlon, alergări cu arme	OL 215	81
Sarapion din Alexandria	pugilat	OL 217	89
Helenius din Roma	gladiator		sec. I
Geranos din Naucratos	lupte	OL 247	209
Modrogenes din Magnesia	stadiu	OL 249	217

Sarapamon din Alexandria	pugilat	OL 264	227
Gorgos din Eleea	alergare cu arme	sec. II-III	

Se poate constata că majoritatea celor înregistrați aici sunt cu nume de rezonanță grecească. Și localitățile din care provin sunt mai ales din lumea elenistică fie Grecia, fie Italia de sud, fie Egyptus. Aria pe care se răspândesc campionii olimpici în această fază a cunoștințelor este deci destul de redusă. Sporturile la care au câștigat sunt fie atletismul (alergări, aruncări, lupte, box), fie sporturi complexe cum ar fi biatlonul, pentatlonul și pancrationul.

b. despre jocurile propriu-zise în izvoarele literare (inteligente)

Suetonius (17-160 p.Chr.) vorbește despre ludus telus (jocul cu arșice pe care îl practica toată lumea, inclusiv împărații Augustus, Nero și Claudius);

Horatius (65 a.Chr.-8 p.Chr.) jocuri de inteligență și noroc interzise în anumite perioade (*Lascu 1965*, p. 391-393);

c. întreceri sportive; sporturi profesioniste în inscripții

CIL X, 1074; Aulus Claudius Fispus, duumvir quinquenalis în Pompei a organizat o paradă în timpul primului duumvirat, cu trupe de pugiliști și pugilați izolați; în cel de al doilea duumvirat a defilat la paradă o trupă de pugiliști.

d. întreceri sportive; jocuri publice în texte literare

Res gestae divi Augusti, 22, 3: de 26 de ori, fie în circ fie în forum am oferit spectacole cu lupte de animale; 22, 2 „am organizat de patru ori jocuri în numele meu și de 23 de ori în numele altor magistrați; am organizat jocurile seculare (ludus seculares) și pentru prima dată jocurile lui Mars”; 22, 1 „am oferit de trei ori jocuri cu gladiatori în numele meu și de cinci ori în numele fiilor și nepoților mei” (*Zugravu 2004*, p. 99);

SHA Hadrianus, 19: „a organizat pentru popor jocuri de gladiatori la care asista el însuși”;

SHA Commodus, 11: sub Nero s-au organizat jocuri timp de 4-6 zile, curse de care, lupte cu fiare, lupte cu gladiatori;

Dio Cassius, LXI, 17: „Nero conducea carul în circus și a căzut de pe car”;

Dio Cassius, LXIII, 14: împăratului (Lucius Verus) îi plăceau cursele de care și simpatiza cu verzii;

reprezentări legate de sporturi în izvoarele numismatice

T. Deidius (113-112 a.Chr.) Roma, denar, pe revers gladiatori în lupte cu scuturi și bice (*Münzkabinett Gotha 1980*, p. 31, nr. 29; p. 51 Taf. 29);

Titus (79-81) Roma, sestertius; pe avers reprezentarea amfiteatrului de la Roma (Coloseum) (*Münzkabinett Gotha 1980*, p. 40, Taf. 56, nr. 114);

Traianus (86-118) Roma, sestertius din 104-114; BMC 853; revers; reprezentarea lui circus maximus, cu colonade și quadriga (*Bauten Roms auf Münzen und Medaillen*, p. 38, nr. 70);

Septimius Severus (192-209); Roma, denar din 203-208; BMC 432; revers navă mișcată cu vâsle; registrul de jos; deasupra curse de care; dedesubt diferite animale sălbatice (*Bauten Roms auf Münzen und Medaillen*, p. 39, nr. 71);

Tertullianus și reacția creștină contra spectacolelor și întrecerilor sportive

Tertullianus, primul autor creștin de limbă latină din Africa; fundamentalist; operă combativă contra moravurilor decăzute, contra păgânilor, contra evreilor, contra ereticilor, contra creștinilor blânzi (*Larousse DCR*, p. 195-196). În opera sa despre spectacole duce o critică dură la adresa lor, a organizatorilor și spectatorilor. Cu acest prilej oferă date importante despre toate aceste componente:

organizarea jocurilor (VII, 2-3, 4): organizarea jocurilor în Roma și în provincii; șirul statuiilor, defilarea imaginilor, carele de triumf, carele sacre, carele închise trase de elefanți, tronuri, coroane, ritualuri și sacrificii; în provincii sunt organizate cu ceva mai puțin efort.

circul: zid care-l traversează, ornamente, coloane cu statui, altare (VIII, 1);

XVIII, 1 – ce se petrece pe stadion: pumni, picioare, ghionturi și agresivitate; toate formele de desfigurare a feței omenești; curse, alergări, aruncări de lance, salturi;

XXX, 5: bătăi cu pumnii și lupte (nu puține ci numeroase);

XVIII, 3: gestul luptătorului era caracterul șarpelui: puternic în a strânge, încolăcit pentru a ține legat, alunecos pentru a scăpa din prinsoare;

XXVIII, 4: tu-mi suspini după scene, după bornele de circ, după praf și nisip;

amfiteatrul

XII, 7; XX, 4: amfiteatrul este templul tuturor demonilor; arcade, paravane solare;

mod de desfășurare la circ

XV, 1: calul, care trase de patru cai, care trase de doi cai, vizitii quadrigelor îmbrăcați în culori;

IX, 5: pretorul rotește urna cu pietrele trase la sorți;

XXII, 2: conducători de care, actori, gimnaști, luptători din arenă;

XXIII, 2: conducătorul de care ce provoacă dezlănțuire; are cununa rostrată, fiind bălțat ca un proxenet;

spectatorii

XVI, 1: la circ strigarea dezlănțuită domnește cu adevărat; mulțimea dezlănțuită vine strigând, cuprinsă de frenezie;

XXV, 2: spectacolul se caracterizează prin dichisul exagerat al femeilor și bărbaților;

sportivii

XXII, 2: sunt atât de iubiți ... bărbații le aștern la picioare sufletele lor, iar femeile (și chiar bărbații) trupurile lor;

e. **dansul**: poate fi grupat în dansul ca distracție publică și dansul ca parte a pantomimei;

Izvoarele literare

Seneca (2-65 p.Chr.); pomenește dansul (*Lasca 1965*, p. 395-396);

Horatius (65 a.Chr.-9 p.Chr.) menționează dansul ca formă a decadenței (*Lasca 1965*, p. 396);

Suetonius (75-160): împăratul Caligula era un mare dansator (*Lascu 1965*, p. 391);

Tacitus (55-120 p.Chr.) menționează mai multe stiluri de dans (*Lascu 1965*, p. 398);

Dio Cassius, LX, 7, nota 4: sub Nero copiii care fuseseră chemați să învețe dansul pyrhic l-au jucat o singură dată (dans războinic, se dansa cu săbii și se mima o luptă);

SHA, Hadrianus, 19: împăratul organiza pentru popor spectacole de dansuri războinice, la care asista el însuși;

f. turismul

Nu a fost considerat niciodată între exercițiile fizice și sporturile din antichitate. Probabil și datorită faptului că și în sporturile moderne a intrat mai târziu. Lucrări de civilizație antică mai generale (*Lascu 1965*, p. 354-387) dar, mai ales, în legătură cu călătoriile și transportul din antichitate au reușit, analizând sistematic izvoarele, să identifice mai multe tipuri de călătorii: de afaceri, diplomatice, inspecții pe de-o parte iar, pe de altă parte, călătorii de plăcere (vilegiatură, de studii, turism propriu-zis și pelerinaje).

- **vilegiatură**: Horatius (63 a.Chr.-9 p.Chr.), călătorie de la Roma la Brindisi (cca 250 km) cu menționarea drumului, hotelurilor, restaurantelor, localităților cu monumente istorice;

- călătorii ale provincialilor din Gallia și Africa spre Italia și la Aquileia (*Chevalier 1988*, p. 13);

turism istoric

- vizitarea colosului de la Mnemon (*Chevalier 1988*, p. 299-309);

- vizitarea mozaicurilor din Sicilia: Piazza Armerina (*Chevalier 1988*, p. 316-318);

- vizită la vilele lui Cicero (*Chevalier 1988*, p. 337-340);

vizitarea unor curiozități naturale

- vulcani și ape speciale (*Chevalier 1988*, p. 310-312);

călătorii de informare și culturale

Plutarh (46-120), Aemilius, 6: scrie că Paulus Aemilius a dispus ca fiul său, însoțit de percepatori specializați, să viziteze Macedonia și biblioteca din Perses;

Philostratos (170-?), Vita Apolonii I, 20: Apolonius călătorea dinspre Athena spre India, iar la postul vamal (Siria) a fost vămuit (*Gudea 1986*, p. 87-125);

călătorii în interes științific

Plinius cel Bătrân, Historia Naturalia V, 9-10 povestește că pe vremea când Scipio Aemilianus era guvernator al Africii, Polibius a făcut o călătorie cu corabia pentru a afla conturul Africii (*Chevalier 1988*, p. 345);

turism religios/pelerinaje

Titus Livius, XXVII, 35, 3 scrie că legatul L. Manlius a fost trimis la jocurile olimpice (*Chevalier 1988*, p. 372);

- pelerinaje la oracole e.g. oracolul din Delphi (*Chevalier 1988*, p. 384-385);

- călătoriile apostolului Paul (*Chevalier 1988*, p. 386-390);

- pelerinaje la locurile sfinte, la mormintele sfinților (*Chevalier 1988*, p. 392-393);

Trecerea în revistă a datelor oferite de cele cinci grupe de izvoare care atestă activități considerate „sportive” ne-a permis o serie de constatări legate de atestările documentar-literare legate de sporturi:

- la ora actuală există numeroase date legate de locurile oficiale de desfășurare: stadionul, cirul și amfiteatrul, relativ exacte ca informații tehnice; mai puține date există în legătură cu manifestările libere (de tip olimpiade) și cu cele care se desfășurau în palestre la marile băi;

- sunt date în legătură cu finanțarea respectiv organizarea de jocuri în care un rol important revenea împăratului, urmat de magistrații de toate gradele; în acest cadru un rol important îl jucau impresarii antici care recrutau luptătorii (mai ales gladiatorii) și erau asociați cu cei care procurau animale pentru vânătoare;

- din mulțimea de informații din cele șase grupe se delimitează mai multe ramuri sportive, unele clar delimitabile, altele mai puțin clare, cum ar fi pancrationul și exercițiile din palestre;

- exista un calendar al jocurilor publice; unele date erau fixe, altele se petreceau la evenimente (victorii în războaie, zile festive ale unor personaje, nașterea moștenitorilor la tron etc.);

- se dau separat date în legătură cu animiți sportivi; de pildă, sub Tiberius, era celebru un gladiator numit Castro, prin scandalurile pe care le provoca (Dio Cassius, LVII, 14, nota 72); popularitatea unor sportivi pugiliști, gladiatori, conducători de care era foarte mare; erau cântați de poeți, li se lăudau isprăvile, li se făceau caricaturi;

- apar multe date în legătură cu recompensele pe care le primeau;

- apar date în legătură cu spectatorii, partizanii unor luptători sau ai unor conducători de care.

Comentariu tehnic și istoric din punct de vedere al sportului pe baza datelor oferite de arheologie

Pe baza ilustrațiilor din repertoriul nostru dar și pe baza altor ilustrații pe care le-am consultat se poate întregi ceea ce se știe din izvoarele scrise:

- în primul rând, din suma acestor ilustrații și reprezentări se poate trage concluzia că, în general, sportului i se făcea o mediatizare de amploare; materiale de „propagandă circulând pe arii largi din Imperiu, reprezentările fiind făcute pe foarte variate artefacte din toate domeniile și pe monumente de artă” (unele din ele vizitabile ca ținte turistice: ex. Piazza Armerina din Sicilia cu mozaicurile sale);

- în al doilea rând este vizibil ce rol important jucau recompensele, fie cele onorifice (constând în ramuri de măslin sau palmier), fie în cupe de bronz, argint sau aur, fie chiar în bani;

- varietatea modului de mediatizare prin forme diferite în artă, artefacte, podoabe, cadouri;

Concluzii

1. valoarea intrinsecă a izvoarelor scrise și arheologice în legătură cu sportul în antichitatea romană este mare. Izvoarele literare, cele epigrafice și numismatice, care sunt izvoare directe, nu pot fi contestate. Trebuie luate așa cum au fost scrise. Izvoarele arheologice, care sunt, desigur, mai numeroase și mai răspândite, pot fi interpretate atât din

punct de vedere al reprezentării cât și al interpretării. Este însă dificil să nu se țină cont de ele. Dar, în același timp, politica de mediatizare a sporturilor, care se impune tot mai mult în interpretare, este mai greu de înțeles, deși este comparabilă cu ceea ce se face astăzi.

Vasele de lux terra sigillata, mai ales cele produse în Gallia, în secolele II-III, s-au răspândit în tot Imperiul ducând cu ele scene din aproape toate sporturile antice. Răspândirea lor poate fi un semn că toate sau multe sporturi au ajuns la cunoștința oamenilor în cele mai îndepărtate colțuri ale Imperiului și, mai ales, în partea sa occidentală.

2. este evident, după demonstrațiile făcute mai ales de Weeber, că statul roman, în speță împăratul și cei din jurul lui, au propovăduit sporturile, le-au sprijinit financiar, direct sau indirect, construind bazele sportive (stadioane, circuri, amfiteatre) și au finanțat și desfășurarea jocurilor. În acest proces ei au atras și persoane particulare care deveneau auxiliari ai procesului (capturatorii de animale, transportatorii spre bazele de jocuri, întreținerea animalelor, școlile de atleți, de gladiatori).

3. din totalul de manifestări sportive din Imperiul Roman, atestate atât în scris cât și pe cale arheologică, noi am ales un număr limitat (atât cât ne era necesar ca să putem urmări similitudinea procesului din provinciile dacice) dar suficient, credem, ca să arătăm anvergura mișcării sportive din Imperiu, varietatea sporturilor, popularitatea unor sporturi și sportivi de anumite specializări, realismul cu care au fost descrise anumite sporturi atât în izvoarele scrise cât și în reprezentările arheologice.

4. este evident că mișcarea sportivă a fost finanțată de către stat (respectiv de împărat) atât în spiritul pregătirii fizice a tineretului cât și, mai ales, în interesul dinastiilor imperiale. Întreținerea unui spirit sportiv, fie el fizic prin mișcare, cât și prin inteligență, a fost o politică bine distribuită de-a lungul a trei secole de Imperiu.

CAPITOLUL IV. REPERTORIU DE IMAGINI CU EXERCIȚII FIZICE, SPORTURI, JOCURI PUBLICE, ÎNTRECERI SPORTIVE, DANS ȘI TURISM ÎN IMPERIUL ROMAN

Pe harta Imperiului Roman din secolele II-III p.Chr. am pus toate provinciile pentru că imaginile pe care le-am folosit provin din provincii foarte diferite ale Imperiului Roman. În unele din ele clima uscată a făcut să se păstreze bine vestigiile, în ale provincii cercetările arheologice au scos la lumină vestigii legate de sport.

Repertoriul a fost organizat astfel încât îmbunătățirea sau scoaterea unor ilustrații să nu afecteze imaginea generală intuitivă.

imagini de la sosirea învingătorilor

I. exerciții fizice

1. atletism (alergări)
2. gimnastică
3. călărie
4. înot
5. tras cu arcul
6. lupte cu arme
7. marș
8. probe combinate (e.g. pentalon)

II. jocuri propriu zise (fizice)

1. jocul cu mingea
2. jocuri de inteligență (și noroc)

III. întreceri sportive: 1. sporturi profesioniste

1. pancrațiu
2. lupte (greco-romane)
3. pugilat

IV. întreceri sportive: 2. jocuri publice

1. curse de cai
2. curse de care
3. vânătoare în amfiteatru
4. lupte de gladiatori

V. dansul

VI. turismul

1. călătorie de informare și interes
2. călătorii de plăcere
3. pelerinaje

CAPITOLUL V. SCURTĂ ISTORIE A PROVINCIIILOR DACICE

Acest capitol a fost întocmit numai cu scopul de a arăta că în provinciile dacice (Porolissensis, Apulensis și Malvensis) au funcționat aceleași instituții ale statului roman, a existat aceeași organizare militară, administrativă, situații sociale identice, clase sociale identice cu cele din celelalte provincii ale Imperiului Roman. Deci, firesc, interesele distractive și plăcerile sociale prin sport trebuie să fi fost aceleași.

V.1. Întinderea, organizarea, instituțiile și durata de existență

Teritoriile regatului dacic condus de regele Decebalus au fost cucerite după războaie grele între anii 101-106 de către armata romană condusă de împăratul Traianus (96-117). A fost ultima provincie europeană cucerită de Imperiu.

Teritoriul statului dac a avut o întindere mult mai mare decât acela care a fost transformat în provincie romană. Teritoriile extracarpatiche situate în nord-vest și nord-est (Crișana, Maramureșul și Moldova de nord) au rămas în afara provinciei romane. Din teritoriul provinciei făceau parte Banatul și Transilvania (istorică) fără partea ei de sud-est (Țara Făgărașului, Țara Bârsei, Harghita și Covasna). Acestea, Banatul și Transilvania, au format provincia Dacia împreună cu Oltenia de vest. Oltenia de est și Muntenia împreună cu sudul Moldovei au fost anexate la provincia Moesia Inferior. Această situație a durat până în 117/118, la moartea împăratului Traianus.

Împăratul Hadrianus a reorganizat acest teritoriu astfel:

- partea de nord a Transilvaniei, la nord de râurile Mureș și Arieș, a format provincia Dacia Porolissensis, cu capitala la Porolissum/Moigrad;

- partea centrală a Transilvaniei (fără Covasna, Țara Bârsei, Țara Făgărașului) împreună cu Oltenia de vest și Banatul au format Dacia Superior/Apulensis, cu capitala la Apulum/Alba Iulia;

- partea de est a Olteniei, împreună cu sud-estul Transilvaniei (Covasna, Țara Bârsei, Țara Făgărașului) și Muntenia până pe la Milcov au alcătuit o nouă provincie, Dacia Inferior Malvensis, cu capitala la Romula/Reșca.

Teritoriile de est ale Munteniei și sudul Moldovei au fost abandonate.

Această organizare teritorială a durat până la sfârșitul stăpânirii romane în Dacia (275). Se crede doar că pe la 250 ar fi fost pierdute părțile estice ale Daciei Inferior, respectiv Muntenia și estul Olteniei.

Motivele cuceririi provinciei Dacia și organizării provinciilor dacice au fost mai multe:

- provincia Dacia, apărată natural mai ales în partea sa de nord, est și vest, constituia un bastion înaintat în lumea barbară și ferea de posibile atacuri barbare nu numai pe ea însăși ci și provinciile situate la sud de Dunăre (Pannonia Inferior, Moesia Superior, Moesia Inferior). Unii istorici consideră că Dacia astfel organizată alcătuia un scut chiar și pentru Italia;

- prin cucerirea Daciei finanțele statului au fost refăcute, după ce au fost capturate uriașele comori ale regilor daci;

- bogățiile Daciei în terenuri agricole și pășuni, în metale prețioase, au fost puse la dispoziția Imperiului alcătuind în anii care au urmat o bază foarte solidă.

Administrația romană a fost ușor diferită în cele trei provincii dacice. La început, între anii 106-118, provincia a fost condusă de un guvernator legatus augusti propraetore de rang consular. Acest rang se datora faptului că în provincie staționau trei legiuni (15.000 soldați): legio I Adiutrix, legio III Flavia, legio XIII Gemina. Guvernatorul avea atribuții militare și juridice. După reorganizarea teritoriului sub Hadrianus situația s-a modificat radical:

Dacia Superior-Apulensis, care era cea mai întinsă și bogată dintre provinciile dacice, avea în frunte un legatus augusti propraetore de rang pretorian; diminuarea rangului guvernatorului se datora faptului că în provincie staționa numai o legiune (XIII Gemina), la Apulum/Alba Iulia.

Dacia Porolissensis era condusă de un procurator Augusti, cu atribuții militare și administrative.

Dacia Inferior Malvensis era condusă de un procurator Augusti.

În anii 168/169, din cauza unor evenimente militare care au amenințat și Daciile, împăratul Marcus Aurelius a unit cele trei provincii sub o singură autoritate militară, un guvernator general purtând titlul de legatus Augusti pro praetore trium Daciarum. Acesta era deja iarăși de rang consular pentru că în Dacia Porolissensis a fost adusă la Potaissa/Turda încă o legiune și anume legiunea a V-a Macedonica.

Guvernatorul Daciei Superior era ajutat de un procurator cu atribuții financiare. M. Macrea credea că procuratorul financiar al Daciei Superioare avea reședința la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și biroul de lucru tot acolo (tabularium provinciae), conducea un sistem unic pentru cele trei provincii, care formau o singură unitate fiscală. Acolo se țineau registrele cu evidența impozitelor. Impozitele se plăteau pe baza recensământului care era reînnoit tot la cinci ani. Se plăteau impozite pe proprietatea funciară, pe numărul de persoane și pe imobile.

Limesul – granița fortificată a provinciei era instituția principală pentru apărarea teritoriului. Era alcătuit din peste 90 de fortificații mai mari și mai mici, valuri de pământ și ziduri de piatră. Urmărind această graniță de la sud-vest spre vest, nord și est, avem o imagine a ei:

- în sud-vest granița era alcătuită din cursul inferior al Tisei, de la vărsarea Mureșului și din cursul inferior al Mureșului, de la Vețel spre est; de-a lungul acestor cursuri erau fortificații; se cunosc mai bine cele de pe Mureș;

- în vest, granița era formată de lanțul Carpaților Apuseni, de la Mureș până la Someșul Mare, terminându-se cu lanțul munților pitici Meseș; în partea de sud erau blocate trecătorile cu valuri, iar în nord, de-a lungul Munților Meseș, era cea mai puternică linie de fortificații din Dacia (castre, burgii, turnuri avansate, valuri și ziduri);

- de la Tihău spre est granița era formată de cursul Someșului Mare până la Orheiul Bistriței; la nord de Someș se aflau castre, iar mai la nord de castre turnuri de pândă;

- granița de est în Transilvania începe la Orheiul Bistriței și ține până la Râșnov; cursul ei duce pe linia munților interni (fără depresiunea Harghita-Ciuc), blochează trecătorile și are și linie avansată de turnuri; în partea de sud de blochează marile trecători Oituz, pe Olt la Olteni și la pasul Crasna;

- de la Râșnov spre sud, peste pasul înalt al munților, se ajunge la Câmpulung Muscel de unde începe și duce până la Dunăre un val de pământ de 250 km lungime numit simbolic

limes transalutanus; de-a lungul lui sunt castre de pământ; în spatele lui este linia Oltului de-a lungul căruia sunt castre de piatră.

Sistemul de apărare la granițe era completat cu apărare în interior; în Dacia Porolissensis erau castre de legătură între Potaissa/Turda și graniță, constituind o rețea. O situație similară exista și în Dacia Superior. De la castrul de legiune de la Apulum spre interiorul Munților Apuseni și spre Carpații Răsăriteni exista o serie de castre care constituia și aici o rețea de apărare.

Acest sistem defensiv alcătuit din granița fortificată și apărarea din interior a asigurat o bună apărare pentru cele trei provincii dacice timp de 165 de ani. Nu se cunosc cazuri de atacare sau penetrare a acestui sistem. Presupuneri există, dar nu pot fi dovedite arheologic.

Armata constituia o instituție strict legată de sistemul de apărare de la granițe și de apărarea din interior. În principiu se poate spune că în interior staționau trupe de infanterie grea – legiunile – pe liniile de apărare ale rețelei stăteau trupe de cavalerie, iar pe graniță staționau trupe mixte în funcție de situația din zonă.

Armata provinciei Dacia Superior – Apulensis era alcătuită din legiunea a XIII-a Gemina condusă de un legatus Augusti legionis, trupele de gardă ale guvernatorului, trei unități de cavalerie și 13 unități de infanterie, ultimele situate, mai ales, pe granița de est. Unitățile de infanterie erau fie de 500 de oameni, fie mai mari de 1000 oameni.

Armata provinciei Dacia Porolissensis era alcătuită (după anul 168) de legiunea a V-a Macedonica și de unități auxiliare: trei unități de cavalerie pe drumurile spre graniță (alae), patru unități mici de infanterie (de 500 soldați) și șase unități de infanterie mixtă situate toate pe granițe. Se mai adaugă două unități speciale de cavalerie înarmate cu arc: numerus palmyrenorum și numerus Maurorum.

Armata provinciei Dacia Inferior – Malvensis era formată numai din unități auxiliare: două unități de cavalerie și 7-8 unități de infanterie din care 6-7 unități mici (de 500 soldați) și una din 100 soldați.

Toate aceste unități militare sunt atestate de diplome militare (un fel de livrete militare acordate la lăsarea la vatră), de inscripții și, mai ales, de cărămizi și țigle cu ștampile proprii ale fiecărei unități.

M. Macrea aprecia că armata provinciilor dacice avea un efectiv de aproximativ 50.700 soldați. Lor li se adăugau unitățile de poliție. Desigur, efectivul acesta de oameni era completat de animale de tracțiune și de luptă care împreună alcătuiau cea mai importantă instituție a provinciilor.

Sistemul de comunicații

Organizarea provinciilor, sistemul defensiv, desfășurarea vieții economice au fost susținute, favorizate și deservite de un sistem de comunicații (rețele de drumuri) care serveau la mișcarea trupelor, la legăturile cu Imperiul, la transmiterea de comunicate și, desigur, la viața economică.

Primele drumuri din Dacia au fost construite încă în timpul războaielor de cucerire și au servit inițial nevoilor militare. Activitățile de construcție se văd bine pe columna lui Traianus, este cunoscut podul lui Apollodor din Damasc de la Drobeta, se mai cunosc, se mai presupun, un pod la Lederata și altul pe la Sucidava. Dintr-o inscripție descoperită la Aiton, un fel de stâlp kilometric (miliarium) se știe că drumul principal de la Dunăre la Porolissum ajunsese în anul 107 pe la Aiton, între Napoca și Potaissa.

Rețeaua de drumuri din Dacia era în mod normal racordată la drumurile din Imperiu, asigurând legăturile spre toate provinciile vecine (Pannonia Inferior, Moesia Superior, Moesia Inferior) și prin acestea cu restul Imperiului.

Pentru cunoașterea sistemului de drumuri din Dacia avem atât izvoare cartografice (Tabula Peutingeriana, un fel de itinerariu antic), dovezi epigrafice: numeroși stâlpi kilometrici (miliari) precum și porțiuni de drumuri identificate arheologic.

Columna lui Traianus arată și construirea unor poduri peste ape. Ele nu au fost încă identificate, dar în astfel de locuri avem toponimia antică care ne arată existența lor Pons Augusti (peste Timiș), Pons Aluti (peste Olt) și Pons Vetus.

Sistemul de drumuri poate fi prezentat, pe scurt, astfel:

De la Dunăre (Lederata, Drobeta, Sucidava) pornesc spre nord trei drumuri principale:

-Lederata – Tibiscum – Ulpia Traiana – Micia – Apulum – Potaissa – Porolissum;

-Drobeta/Dierna, eventual Tibiscum – Ulpia Traiana – Apulum – Potaissa – Napoca – Porolissum;

- Sucidava – Romula – Bumbești – Ulpia Traiana – Apulum

De la aceste artere principale ale sistemului de comunicații porneau drumuri laterale:

- de la Micia spre vest, de-a lungul Mureșului;

- de la Căineni pe Olt în sus spre pasul Oituz;

- de la Apulum spre zonele aurifere în mijlocul Carpaților Apuseni, de-a lungul Mureșului și Târnavelor, spre granița de est;

- de la Napoca porneau drumuri de-a lungul Someșului Mic spre zona de graniță;

- de la Porolissum drumul roman ieșea din provincie și se îndrepta spre Pannonia Inferior; o ramură de drum de la Porolissum lega acest centru militar important cu castrele situate pe limesul meseșan. Nu sunt de neglijat exploatarea și folosirea apelor drept căi de transport. La Apulum este atestată de o inscripție existența unui colegiu de navigatori.

De-a lungul drumurilor se aflau puncte de control militare, puncte vamale, puncte fiscale, păzite de militari și vameși.

Întreținerea și îngrijirea drumurilor era încredințată unor unități militare speciale. În Dacia Inferior-Malvensis se știe că de drumuri se îngrijea unitatea numerus Burgariorum et Veredariorum.

Drumurile erau construite solid și aveau o substrucție de piatră și pământ bombată peste care se așterneau plăcile mai mari de piatră; lățimea drumurilor era de la 5 la 7 m; aveau, de obicei, rigole.

V.2. Civilizația daco-romană în secolele II-III p.Chr.

Termenul civilizație este un termen complex care cuprinde ansamblul valorilor de natură utilitară susceptibile să fie aplicate unei societăți umane în vederea satisfacerii unor nevoi materiale, de confort și securitate.

În cazul Daciei romane vom discuta sub acest termen date în legătură cu viața economică, despre așezările umane, viața religioasă și viața cultural-artistică.

Viața economică este la rândul ei un complex de ramuri de producție. Cea mai importantă ramură de producție a fost în Dacia romană agricultura. Ea asigură subzistența

armatei, orașelor și chiar a producătorilor. Agricultură era completată de creșterea animalelor pentru armată (cai și catâri), pentru transporturi (boi, ca, catâri) și, mai ales, pentru consum. Analizele osteologice făcute pe oase de animale din castre, orașe și așezări civile, arată un consum intens de carne. Ca dovadă a importanței agriculturii și creșterii vitelor trebuie să aducem faptul că terminologia agrară s-a transmis aproape în totalitate în limba română.

După agricultură urmează exploatarea pădurilor pentru lemn de construcții, pentru consum, pentru mobilier etc. Socotind faptul că fortificațiile erau acoperite și că structura acoperișurilor era din lemn, cantitatea de lemn a fost uriașă, dacă se mai socotesc așezările urbane, cu case de piatră acoperite, această cantitate crește. Cu existența unor colegii ale dulgherilor, construirea de plute pentru transport, se poate aprecia aproximativ cantitatea de lemn exploatată.

Exploatarea subsolului a fost foarte importantă, de asemenea, pe primul loc stă din punct de vedere al provinciei exploatarea pietrei pentru construcții de drumuri, construcții oficiale, pentru fortificații, pentru imobile.

Exploatarea metalelor prețioase – aur, argint, mercur, a fost la fel de importantă; ea era concentrată în Munții Metaliferi din Carpații Apuseni, în Dacia Superior, dar se exploata și în Banat și în nordul Olteniei; pentru exploatarea aurului au fost aduși de împărat coloniști din zonele cu tradiție minieră, din Dalmatia și Noricum. Zlatna, Buciumi, Brad, Abrud, Roșia Montană au fost centre mari, importante, de exploatare; exploatarea fierului, cuprului și plumbului a fost, de asemenea, o ramură a vieții economice.

Exploatarea sării a fost o țintă a exploatarea subsolului; în afara necesarului de hrană, la animale sarea era un produs foarte important de export în lumea balcanică, lipsită de resurse de sare; a fost o continuare a tradiției dacice în acest domeniu.

Din metalele, lemnul și piatra exploatate s-au născut numeroase meșteșuguri, activități de prelucrare și producere de artefacte; se produceau unelte din fier pentru agricultură, fierărie, construcții; se produceau instrumente din bronz; piatra era prelucrată pentru monumente, forme ale artei, statui; piatra și lutul erau prelucrate pentru mozaicuri; din lut se produceau materiale de construcție (cărămizi, țigle, olane), conducte pentru apă, aer cald; lâna și pielea se prelucrau pentru îmbrăcăminte și încălțăminte. Pentru toate aceste ramuri erau meșteșugari nominalizați, uneori chiar s-au descoperit colegii ale acestor meșteșugari.

Orașele, târgurile și satele constituie forme vii ale civilizației, locurile unde se asigura locuirea. Atestările de nume ale localităților din Dacia sunt puține, vreo 80. Cele mai multe sunt găsite în celebra hartă Tabula Peutingeriana, în izvoarele epigrafice (inscripții) și multe sunt puse în lumină prin cercetările arheologice. Se cunosc 12 orașe, cam 500 așezări rurale și peste 100 de fortificații din care cele mai multe din ziduri de piatră. Urbanizarea a evoluat paralel cu structurile administrative și militare. Avem orașe cu rangul de colonia (Ulpia Traiana, Drobeta, Apulum, Napoca, Potaissa, Romula/Malva), orașe cu rang de municipiu (Porolissum, Tibiscum, Dierna, Apulum). Au fost mai multe localități municipii sau colonia însă lipsesc dovezile, e.g. Ampelum.

Orașele erau organizate după model roman; erau conduse de un consiliu (ordo decurionum); prezența în consiliu era condiționată de vârstă și de venitul impozabil; din acest consiliu erau alese două persoane (decuriones) care aveau funcții executive; alături de magistrați erau aleși în consiliu și preoții principalelor religii (pontifices, flamines, augures, haruspices). Bineînțeles, consiliul avea birocrăția fiscală proprie.

Și așezările rurale mai importante, probabil și târgurile, erau conduse de praefecti. Minerii din zonele aurifere, iliri la origine, aveau așezări conduse de principes dalmati; așezările se numeau castella.

Religia și viața religioasă jucau un rol important în Imperiu. Se putea chiar spune că imperiul era un stat religios. În legătură cu cultele religioase din provinciile dacice s-au făcut câteva constatări istorice foarte importante:

- numărul cultelor este mai mare ca majoritatea provinciilor;
- diversitatea cultelor este, de asemenea, foarte mare, determinată de proveniența locuitorilor;
- este foarte mare și numărul de lăcașe de cult descoperite sau atestate epigrafic.

Locul de frunte în rândul cultelor îl ocupă divinitățile principale ale pantheonului roman: Jupiter, Juno, Minerva; urmează apoi Saturn, Mars, Silvanus, Diana, Fortuna, Nemesis (adorată mai ales de gladiatori), apoi alte divinități italice, mai puțin adorate: Venus, Ceres, Priapus, Luna, Dis Pater; foarte restrânse sunt închinările către Neptunus și Lares.

Dintre divinitățile de origine greacă sunt adorate Aesculap și Hygia, Apollo, Mercur, Liber Pater și Hercules.

Dintre vechile divinități trebuie amintite personificările noțiunilor abstracte Virtus, Spes, Victoria, Salus și Geniile.

Culte orientale ocupă un loc important în pantheonul daco-roman. Cam 1/5 din inscripții le sunt dedicate; dintre ele trebuie amintite Cybele, Domnus/Domna, Iupiter Dolichenus, Bel/Bal, Dea Syria, Mithras, Azizus, Sabazius. Ar mai fi de amintit prezența cultelor africane, germanice, celtice, iudaice, egiptene.

Culte din Dacia se caracterizează prin interferențe, asimilări reciproce de calitate (interpretatio), care fac ca unele zeități să primească și calitățile altora. La cultele străine se adaugă culte locale cum ar fi cavalerii danubieni.

Începând cu secolul II se impune tot mai mult un cult oficial al împăratului și casei imperiale. În Dacia acest cult avea un altar la Ulpia Traiana și un colegiu de preoți tot acolo.

Organizarea fiecărui cult era identică cu ceea ce se întâmpla în orice provincie a Imperiului și, mai ales, la Roma; erau organizate ca culte publice de către ordo decurionum (consiliul municipal); preoții făceau jertfele, sacrificiile, ei organizau sărbătorile.

Cercetări mai recente susțin că în Dacia a apărut, încă din secolul III, religia creștină atestată de mai multe categorii de artefacte cu simboluri creștine.

Viața cultural-artistică a avut aceeași bogăție ca și toate provinciile romane din occident. Provinciile dacice au fost teritorii de limbă latină; se cunosc peste 4000 de inscripții latine concentrate mai ales în orașe, castru; în mediul rural numărul lor este mai mic; numai 40 de inscripții sunt în limba greacă și câteva în limbi siriene.

Scrisul cursiv – un element sigur al nivelului de cunoștințe de latină – a fost destul de răspândit, la un nivel ridicat de cunoaștere a limbii; se cunosc inscripții cursive executate pe țigle și cărămizi, pe vase de lut, pe piese de metal și chiar exerciții de învățare a scrierii. Ele sunt găsite mai ales în castru, de unde și ipoteza că soldații trebuiau să cunoască scrisul și cititul în mod obligatoriu; astfel, castru erau adevărate școli de limbă latină (dar și de alte cunoștințe).

Limba latină scrisă în provinciile dacice este de bună calitate, cu abateri foarte puține de la limba literară. Sunt monumente sculpturale care indică existența unor școli publice: copil cu ghiozdan, copil cu condeie; în castru, mai ales, se găsesc numeroase instrumente de scris. În mai multe localități s-au găsit inscripții versificate; cazul cel mai frumos este o

inscripție versificată de la Romula/Reșca; sunt, de asemenea, inscripții redactate după modele versificate în Imperiu.

Arhitectura romană din provincie se regăsește fie în construcții oficiale din orașe, în tipurile templelor închinat anumitor zei, în planurile băilor și în părți componente ale unor construcții tipice; arhitectura militară din Dacia este tipică pentru epocă.

Un loc aparte în viața culturală îl ocupă artefactele, care reprezintă zeități sau chiar anumite obiecte tipice. Tot un loc aparte îl ocupă cele trei amfiteatre (Drobeta, Ulpia Traiana și Porolissum), dar parțial și micul amfiteatru de la Micia/Vețel. Arta provincială din Dacia este de tip provincial în care se îmbină forme superioare de artă cu forme mai modeste. Ceea ce este important și a subliniat M. Gramatopol este faptul că există toate formele de artă (glicică, podoabe, sticlărie, toreutica, plastica de lut), toate tipurile de sculpturi votive, funerare, statuaria. Există și mozaicul și pictura dar mai puțin. Toate acestea situează Daciile ca provincii de tip occidental, alături de celelalte. Arta sculpturală este foarte răspândită sub toate formele ei: funerară, reprezentări religioase, reprezentări laice. Sunt câteva centre în care s-a dezvoltat arta minoră, în special glicica.

V.3. Societatea daco-romană

În provinciile dacice societatea era diferențiată, ca și în restul Imperiului, după mai multe criterii, din care cele mai importante sunt condiția socială (oameni liberi sau sclavi), avere și statut civic (cetățean roman sau pelerin).

Aristocrația senatorială este reprezentată doar de guvernator și familia sa; grupa ordinului cavalerilor era alcătuită din cetățeni bogați, magistrați din orașe, ofițerii din unitățile militare; cetățenii romani erau funcționarii municipali, fruntașii din sate, foștii militari (veterani). Peregrinii erau locuitorii liberi din provincie care nu aveau cetățenia romană; aveau drepturi publice și private, dar erau lipsiți de drepturile cetățenilor; puteau deveni cetățeni dacă aduceau servicii mari statului sau prin naturalizare. Sclavii/persoane nelibere erau destul de puțini; erau folosiți de stăpâni în diferite funcții în administrație, finanțe; sclavii și libertii împăratului erau funcționari importanți în sistemul vamal, în administrația minelor de aur și aveau numeroase atribuții.

Societatea era organizată pe asociații private (collegia), recunoscute de stat și participând la viața publică. Membrii acestor asociații se întruneau cu diferite prilejuri festive, religioase sau pentru problemele de întrajutorare. Cele mai importante erau colegiile

profesionale grupând meșteri de diferite specialități sau patroni (zidari, fierari, pantofari, dulgheri, postăvari, navigatori, producători de burdufuri, pietrari). Colegiile erau organizate cvasi militar, împărțite pe decurii, conduse de decurioni și principales; în structuri mai erau vexilarii și imaginiferi. Aveau sedii proprii numite aedes, schola. Mai erau asociații cu caracter etnic sau religios.

Se presupune că au existat și în Dacia, ca și aiurea în Imperiu, frământări sociale, dar au rămas presupuse căci nu au putut fi demonstrate. Ceea ce este sigur este existența unor bande de tâlhari la drumul mare, despre care se știe că după acțiuni au fost distruse.

Populația provinciei este atestată de toate categoriile de surse: izvoare narative, epigrafice, arheologice. Principala parte a populației era formată din coloniști; și arheologic și epigrafic se constată că expresia istoricului Eutropius „infinita copiae hominum” (VIII, 6, 2) aduse din *toto orbe romano* este o realitate; epigrafic s-a constatat că majoritatea au venit din provinciile pannonice (de unde au adus și cultura materială specifică) din Dalmatia, dar și din alte provincii ale Imperiului. Coloniștii s-au așezat mai ales la orașe, dar sunt și în mediul rural. Din cele aproximativ 3000 de nume cunoscute din inscripții 75% sunt romane latine, 14% grecești, iar restul celtice, thracice și sirio-orientale.

Cea de a doua grupă mare de locuitori erau dacii autohtoni; unii care nu s-au retras de la început, alții care au revenit din refugiu, mulți coloniști din teritoriile din jurul Daciei la cerere; se disting numai prin diferite forme specifice ale culturii materiale. Se cunosc așezări (mai ales urbane) în care totalitatea locuitorilor apar ca și colonizați; se cunosc așezări mixte de coloniști și autohtoni și se cunosc așezări de autohtoni în care au pătruns elemente de civilizație romană; elemente de cultură materială ale dacilor au pătruns mai ales în castre atestând integrarea lor și recrutarea în armata romană. Se apreciază că totalul populației provinciei era de cca 500.000 de locuitori.

După parcurgerea acestei scurte istorii a provinciilor dacice putem aprecia, în raport cu istoria Imperiului (vezi cap. III) că existau toate condițiile pentru ca să se producă anumite manifestări ale educației fizice și sportului, așa ca peste tot în Imperiu.

CAPITOLUL VI. EXERCIȚIILE FIZICE, ÎNTRECERILE CU CARACTER SPORTIV, JOCURILE PUBLICE, DANSUL ȘI TURISMUL ÎN PROVINCILE DACICE

Comentariu istoric

Se poate spune, urmărind îndeaproape schema propusă la metoda de lucru (cap. 1.4.), că lucrurile se repetă, dar la o scară mult mai redusă. Această situație se poate datora pe de-o parte faptului că Dacia a fost încadrată mult mai puțin timp în Imperiul Roman sau pentru că cercetările arheologice privind epoca romană sunt departe de a fi la un nivel înalt.

Așa cum spuneam la cap. 1.3 (stadiul cercetărilor și cunoștințelor) s-a rămas departe de cunoașterea istoriei sportului în comparație cu țările din apusul Europei.

Caracteristica de bază a imaginilor care se întâlnesc pe teritoriul Daciilor și, desigur, a artefactelor legate de sport, este aceea că reprezentările de sporturi apar pe aceleași categorii de artefacte: vase ceramice de lux (TS), vase decorate, teracote, cărămizi și țigle cu desene sportive, vase de sticlă, monumente din piatră și inscripții, statuete din bronz, vase din bronz.

Uneori, imaginile și reprezentările fac parte din serii întâlnite în tot Imperiul Roman, e.g. vasele terra sigillata, statuetele din bronz. Alteori, în cazul unor creații locale (cum ar fi desenele de gladiatori pe cărămizi) se constată o admirabilă unitate în reprezentare cu cele din Imperiu.

Piese pe care le-am folosit ca dovezi pentru activități sportive din Dacia se repartizează, au fost descoperite, mai ales în orașele mari (Porolissum, Napoca, Potaissa, Apulum, Ulpia Traiana, Drobeta, Romula) și în castrele mai bine cercetate și publicate (Porolissum-Pomet, Buciumi, Vețel, Feldioara, Râșnov).

Comentariu istoric din punct de vedere al sporturilor

În mod firesc, dat fiind stadiul cercetărilor, nu am identificat o serie de ramuri sportive cum ar fi jocurile cu mingea, pancrațiu, pugilat, călătorii de informare, pelerinaje, jocuri:

a. există reprezentări de atleți în acțiune; statuete de bronz (Rep. I.1. Ulpia Traiana), de gimnaști (Rep. I, 2-3 Potaissa), scene de luptă demonstrativă (Rep. I.6. Arcalia, lângă castrul de la Ilișua);

b. din cadrul jocurilor propriu zise avem dovezi numeroase numai despre jocurile inteligente (respectiv acolo unde se putea juca și pe bani !); avem mai multe reprezentări ale schemei jocurilor de moară, desenate pe cărămizi (Rep. II.1. Potaissa; II.2. Drobeta; Rep. II.3. Bistrețu);

Mai există multe fragmente de cărămizi cu resturi de desene ale jocului ludus militum sau ludus latrunculorum (Rep. II, 4, 6, 17 Ulpia Traiana; II.5. Porolissum; de la același joc avem numeroase piese de joc = jetoane, milites, latrunculi), din lut (multe chiar nefinisate) sau din os (II.2, 9, 12 Ulpia Traiana; II.2, 11, 14. Vețel, Porolissum; II.2, 13. Porolissum; II.2, 15. Buciumi). Frecvența acestui joc este foarte mare. Noi am dat câteva exemple dar piese de joc și fragmente din tabla de joc se regăsesc în toate castrele și chiar și în locuințele din așezările civile (e.g. Porolissum – vicus). Chiar faptul că nu mai prelucrau finisat piesele de joc, unele rămânând colțuroase, fabricate simplu din pereți de vase ar putea fi o dovadă. De la jocurile inteligente avem numeroase zaruri din os tipice (Rep. II.2, 8. Ulpia Traiana, Apulum, dar sunt și la Porolissum, Bucium).

c. întrecerile sportive în speță luptele pugilatul și pancrațiul sunt mai puțin reprezentate. Mai exact spus, nu avem reprezentări decât de luptători. Pugiliști și pancrațiu nu avem atestat. Dar pe un vas de bronz din castrul de la Gilău (situlă) avem scene de luptă aproape completă. Spunem aproape completă pentru că nu avem elemente de la inaugurarea concursului; avem în schimb scene de lupte, asistate de arbitri, masă cu premii în bani și frunze de laur. Scene de acest fel sunt binecunoscute în Imperiu. Probabil că vasul este de import și face parte dintr-o serie de promoție (Rep. III.2.1).

O statueta din bronz reprezentând un luptător în picioare sprijinindu-se într-o piesă ce nu poate fi determinată, provine de la Porolissum, fără loc de descoperire precizat (Rep. III.2.2.). O altă piesă din bronz reprezentând un luptător provine de la Ocnița (Dacia Inferior) (Rep. III.2.3.); reprezentare curioasă de personaj îmbrăcat.

Un perete lateral de aedicula funerară de la Sângătin (jud. Sibiu) ne prezintă, printre alte imagini, și pe cea a doi luptători față în față încercând să se „prindă” în luptă.

Mai interesantă este reprezentarea pe un fund de vas din sticlă din castrul de la Bologna a doi luptători care stau față în față. Piesa a fost găsită într-o magazie pentru produse de rezervă și datează din secolul III p.Chr.

În cadrul întrecerilor sportive mai avem câteva reprezentări legate de cursele de care, care probabil aveau loc și în Dacia, în circus (deși așa ceva nu s-a identificat încă arheologic).

Pe un tipar de lut descoperit la Apulum (Rep. IV.2, 1) este reprezentat un auriga (conducător de car cu bici în mână, conducând un car cu patru cai; în câmpul reprezentării inscripția NIKA = victorie); pe un alt tipar de lut de la Porolissum (Rep. IV.2.2) apare un călăreț în goană spre stânga; piesa a fost descoperită la Porolissum/Moigrad; un car de curse cu patru cai apare și pe un fragment de tipar de la Romula; și aici auriga este cu biciul în mâna stângă (Rep. IV.2, 3). Dintr-un mormânt din cimitirul de la Locusteni (Dacia Malvensis) mai apare într-un medalion un car de curse tras de patru cai cu auriga cu bici în mâna stângă (Rep. IV.2, 4).

IV.3. Mai puține sunt reprezentările de vânătoare în amfiteatru, dar nu lipsesc cu totul.

Pe o stelă funerară de la Zegaia (jud. Hunedoara, lângă Ulpia Traiana) apare textul inscripției pusă de răzbunătorii unui atac tâlhăresc, o scenă de vânătoare de urși (Rep. IV.3, 1). Este greu de explicat contextul.

Pe un perete lateral de terra sigillata (TS) provenind de la Romula (Rep. IV.3, 2) apare un bestiarius cu harapnicul în mână gonind după un leu. Tot pe un perete lateral de vas TS de la Apulum (Rep. IV.3, 3) apare (de mai multe ori) un luptător cu sulita care atacă sau este atacat de un mistreț, de un leu. De la Apulum mai avem un perete lateral de vas TS (Rep. IV.3.4) pe care, sub șirul de ove, apar niște medalioane cu un cap de gladiator, respectiv vânător.

IV.4. Mai numeroase sunt reprezentările legate de luptele de gladiatori, fapt care sugerează că acestea erau cele mai gustate de public. Se poate observa că ele sunt și cele mai divers răspândite.

În primul rând avem amfiteatrele, cele mai estice amfiteatre din Imperiul Roman (căci în lumea greacă din Orient amfiteatrele sunt rare). Au fost identificate și cercetate trei amfiteatre: două din ele cu două faze de construcție (lemn + piatră), la Ulpia Traiana și Porolissum (Rep. IV.4.2; 4.5), unul cu incintă simplă din lemn, la Vețel/Micia (Rep. IV.4.4).

Un amfiteatru a putut fi identificat pe columnă la Drobeta. Faptul a fost apoi atestat și arheologic și este în curs de cercetare. Două amfiteatre sunt numai presupuse pe baza unor descoperiri de artefacte legate de activitatea din amfiteatru – Apulum și Napoca (desene de gladiator pe cărămidă).

Cele două amfiteatre, cercetate sistematic (cel de la Ulpia Traiana beneficiind și de un studiu arheologic și arhitectonic extins) sunt, ca să zic așa, clasice: plan elipsoidal, mai multe rânduri de tribune, gardena înaltă spre arenă, arenă elipsoidală, patru porți; intrare sub terasă la una din porți, prin care luptătorii sau actorii să ajungă direct în mijlocul arenei. Ambele amfiteatre au avut, așa cum spuneam mai sus, o fază de lemn și au fost construite cu ziduri de piatră la mijlocul secolului II p.Chr. Pentru amfiteatrul de la Porolissum există chiar o inscripție de construcție datată la 157, în timpul împăratului Antoninus Pius.

O serie de artefacte susțin activitatea din amfiteatre a gladiatorilor:

- de la Orșova/Dierna (oraș roman dispărut astăzi sub apele lacului de acumulare de la Porțile de Fier) provine un tipar de lut pentru turnat discuri votive (Rep. IV.4, 5) pe care apar doi gladiatori în luptă; pare a fi un retiarius sau doi retiarii;

- de la Cluj/Napoca mai cunoaștem un fragment de tipar pe care apare un gladiator înarmat cu sabie și scut (Rep. IV.4, 6);

- de la Moigrad/Porolissum se mai cunoaște un fragment de tipar de lut pe care apar doi gladiatori în luptă (Rep. IV.4, 7).

Astfel de tipare erau folosite pentru a multiplica piese similare sau pentru a pregăti prăjituri cu reprezentări sportive sau de alt fel.

Și mai interesante sunt cărămizile pe care au fost incizate desene ce reprezentau gladiatori:

- de la Chinteni/Cluj-Napoca provine un fragment de cărămidă (Rep. IV.4. 8) pe care se păstrează o parte dintr-un desen reprezentând un gladiator;

- de la Ulpia Traiana provine o cărămidă (Rep. IV.4, 9) pe care apare zgâriat în pasta moale un gladiator cu scut și sabie scurtă în atac;

- de la Apulum, din descoperirile vechi, provine o cărămidă pe care apare desenat în pasta moale un gladiator (retiarius) cu plasă și furcă, nud; inscripția Herculanus indică și

numele lui; cărămida aparține atelierului ceramic și gărzii guvernatorului numerus singulariorum (Rep. IV.4, 10).

Se poate constata, comparând cu piese similare din Imperiu, cât de unitară este reprezentarea în acest fel a gladiatorilor.

Un grup de artefacte legate tot de luptători din amfiteatru îl formează statuetele din bronz reprezentând gladiatori. Numărul lor este mare:

- de la Turda/Potaissa provine o statueta de bronz reprezentând doi gladiatori înțeleștați în luptă (Rep. IV.4, 11);

- de la Zeicani (lângă Ulpia Traiana) provine un cap de stindard pe care se afla un gladiator cu cască, scut uriaș și spadă scurtă (Rep. IV.4, 12);

- de la Moigrad/Porolissum provine o statueta de bronz reprezentând un gladiator în atac spre în față (Rep. IV.4, 13); scutul e rupt iar mâna dreaptă, fracturată, nu arată arma, dar care, probabil, era o sabie scurtă.

Numeroase reprezentări de gladiatori apar pe opaițe. Din păcate, în Dacia avem un singur opaiț cu astfel de reprezentare:

- opaiț de lut; pe disc este reprezentat un gladiator în atac spre stânga; provine de la Porolissum/Moigrad (Rep. IV.4, 14).

Reprezentările de gladiatori pe vase de lux sau uz comun sunt destul de puține. Este adevărat însă că nu am cercetat toate vasele TS publicate din Dacia:

- de la Moigrad/Porolissum provine un fragment de tipar pe care apar doi gladiatori (Rep. IV.4, 15);

- pe un fragment de vas de lut de la Micăsasa (Rep. IV.4, 16) apare o parte dintr-un gladiator;

- pe un fragment de vas TS de la Turda/Potaissa apare un gladiator în atac spre stânga și altul (reprezentat mai mic) în atac spre dreapta (Rep. IV.4, 17);

- pe un fragment de bol TS de la Romula apare într-un medalion un gladiator cu sabia atacând spre dreapta (Rep. IV.4, 18).

Gladiatorii apar chiar și pe teracote (statuete) din lut:

- un fragment de statueta de lut de la Apulum (Rep. IV.4, 19) reprezintă partea de sus a unei piese de lut reprezentând un gladiator cu coif.

O inscripție de la Ulpia Traiana (Rep. IV.4, 20) dedicată zeiței Nemesis (patroana gladiatorilor), fragmentară, are pe un capăt un trident care sugerează prin prezența lui că avem de a face cu un retiarius.

Pe o aediculă funerară, fără loc de descoperire cunoscut și aflată în Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, sunt reprezentați doi gladiatori stând alături și înarmați cu pumnale, pe cap au coifuri cu panaș (Rep. IV.4, 21). Pe un alt perete de aediculă funerară, fără loc de descoperire, aflată în muzeul din Sibiu, sunt reprezentați doi gladiatori în luptă; scuturile sunt față în față, în mâini poartă pumnale scurte.

V. Dansul, tratat de noi ca activitate fizică, artistică și publică, apare mai puțin în Dacia, dar nu lipsește.

- de la Ulpia Traiana provine o statueta de bronz care reprezintă un dansator în mișcare; mâna stângă și piciorul drept ridicate sunt o dovadă a unei figuri de dans (Rep. V.1);

- tot de la Ulpia Traiana avem o statueta de bronz reprezentând un bărbat care stă într-o figură artistică de dans (Rep. V.2);

- din amfiteatrul de la Ulpia Traiana provine o consolă pentru bănci; pe consolă sunt reprezentate mai multe imagini; pe două dintre ele apar două dansatoare care flutură deasupra capului o bucată de pânză (Rep. V.4);

- de la Potaissa provine o statueta de bronz cu un personaj dansând (Rep. V.5);

- de la Moigrad/Porolissum provine o statueta de bronz reprezentând un bărbat în mișcare de dans (Rep. V.6);

- de la Gherla, din zona castrului, provine o statueta care reprezintă un bărbat în mișcare de dans (Rep. V.7).

- de la Mediaș, dintr-o așezare rurală, provine o statueta de bronz reprezentând un dansator (Rep. V.6).

După cum vedem, spre deosebire de Imperiu (provinciile celelalte), unde reprezentările dansului sunt pe pictură, monumente de piatră, în Dacia avem mai multe artefacte din bronz care reprezintă dansatori:

VI. Turismul este reprezentat în Dacia doar prin prezența unor mijloace de transport și a unei inscripții care atestă călătoria unor personaje din Ulpia Traiana la Roma:

- altar votiv închinat zeitelor apelor de la Băile Herculane de mai mulți cetățeni din Ulpia Traiana, care au fost în călătorie la Roma, la un eveniment politic și, întorcându-se, s-au oprit la Băile Herculane să se trateze (Rep. VI.1);

- perete de aedicula funerară pe care este reprezentată o trăsurică de călătorie trasă de cai, cu coviltir; piesa nu are loc de descoperire și se află în Muzeul Brukenthal din Sibiu (Rep. VI.2).

CAPITOLUL VII. REPERTORIU DE IMAGINI CU EXERCIȚII FIZICE, ÎNTRECERI SPORTIVE, JOCURI PUBLICE, DANS ȘI TURISM DIN PROVINCIIILE DACICE

Provinciile dacice, cucerite la începutul secolului II și pierdute la sfârșitul secolului III p.Chr. nu au reușit să asimileze toate formele de activitate fizică, întreceri sportive, jocuri publice, dans și turism, astfel că repertoriul de imagini este mai sărac decât cel din provinciile imperiale mai vechi (care este descris în capitolul IV). Avem următoarele compartimente ale activității sportive:

I. exerciții fizice

1. atletism
2. gimnastică
6. lupte cu arme

II. jocuri propriu-zise

2. jocuri de inteligență și noroc

III. întreceri sportive: 1. sporturi profesioniste

2. lupte (greco-romane)

IV. întreceri sportive: 2. jocuri publice

2. curse de care
3. vânatoare în amfiteatru
4. lupte de gladiatori

V. dansul

VI. turismul

2. călătorii de plăcere

Caracteristica de bază a imaginilor care se întâlnesc pe teritoriul Daciilor este aceea că apar pe aceleași categorii de artefacte (vase ceramice, vase de sticlă, cărămizi și țigle, monumente de piatră); imaginile sunt aceleași pentru că provin din aceleași surse (vasele de terra sigillata); în cazul creațiilor locale (desenate) se constată o admirabilă unitate în reprezentare.

CAPITOLUL VIII. C O N C L U Z I I

Trecerea în revistă a principalelor izvoare literare, epigrafice și arheologice privind educația fizică și întrecerile cu caracter sportiv din Imperiul Roman în secolele plus/minus I-III p.Chr. ne-au arătat că:

1. Educația fizică și întrecerile sportive ocupau un loc important în viața locuitorilor Imperiului;

- activitățile fizice și întrecerile sportive erau foarte numeroase și complexe pornind de la simpla mișcare în aer liber (alergare, marș, înot) până la activități sistematic organizate fie legate de anumite evenimente politice și religioase, fie de întreceri sportive desfășurate public (lupte, curse, lupte în amfiteatru etc.) și la activități care aveau fie un caracter de lux (dansul) sau implicau investiții materiale mari (călătoriile turistice);

- statul roman a inițiat, încurajat, popularizat și finanțat o bună parte din aceste activități „sportive”, cu tendința vădită de a asigura populației distracție și destindere; în rândul finanțatorilor se afla împăratul; astfel, finanțarea a devenit o politică a statului;

- statul roman a susținut sau a facilitat mediatizarea activităților sportive și, mai ales, a jocurilor publice fie construind baze sportive (stadioane, circuri, amfiteatre) pe toată întinderea statului roman (dar, mai ales, în partea sa de vest unde exista gust pentru asemenea manifestări), fie mediatizând sporturile prin emisiuni monetare, inscripții, modele de acțiuni;

- paralel cu statul și luând modelul lui, întreprinzătorii privați au trecut la mediatizarea activităților fizice popularizând prin artă (picturi, mozaicuri, sculpturi) diferite manifestări sportive (mai ales cursele de care și luptele de gladiatori) sau producând numeroase artefacte cu reprezentări legate de diverse sporturi (vase de lux din lut sau sticlă, tipare pentru prăjituri sau pâini rituale din lut, statuete din bronz, lut, plumb, os, reprezentând luptători etc.);

- astfel de activități sportive și jocuri (în special cele populare) au ajuns pe calea artei sau prin artefacte în toate colțurile Imperiului și, mai ales, în părțile lui europene și nordafricane de vest.

Pe baza acestor date ni s-a părut firesc să abordăm în mod sistematic situația exercițiilor fizice și întrecerilor sportive în cele trei provincii dacice în legătură cu care datele cunoscute până acum erau foarte puține și de multe ori eronat prezentate.

2. Provincia Dacia (106-118 p.Chr.) și apoi cele trei provincii dacice – Porolissensis, Apulensis și Malvensis/Inferior (118-275 p.Chr.), au intrat mai târziu în componența Imperiului Roman și au fost părți ale lui un timp destul de scurt (cam 165 de ani). Și, totuși, am considerat că, așa cum s-a integrat foarte bine din punct de vedere politic, militar și economic, așa cum populația și teritoriul a suferit efectele procesului de romanizare a culturii materiale și spirituale, a fost necesar să fie identificate și elemente ale educației fizice și întrecerilor sportive publice și aici.

- din păcate, nu există nici un izvor literar care să se refere la Dacia din acest punct de vedere;

- există inscripții și monumente care arată că s-au construit și în Dacia „baze sportive” și în special amfiteatre. Columna lui Traianus arată un amfiteatru lângă Drobeta (care a și fost identificat arheologic), la Ulpia Traiana a fost cercetat un amfiteatru, la Micia/Vețel a fost cercetat un amfiteatru mic, la Porolissum avem inscripție și amfiteatru cercetate în bună parte. În cazul de la Porolissum știm că amfiteatrul de piatră a fost făcut în numele împăratului de guvernatorul provinciei, pe la 157. Numeroase artefacte găsite în localități (statuete de gladiatori, reprezentări de gladiatori etc.) au făcut ca peste tot în marile orașe romane (Apulum, Potaissa, Napoca), unde s-au găsit astfel de reprezentări, să se presupună existența unor amfiteatre;

- s-au descoperit numeroase artefacte din bronz, lut, os, care prezintă atleți, luptători, gimnaști și scene de pugilat:

- există și imagini sculptate și artefacte care arată că s-au practicat și forme superioare ale mișcării fizice, cum a fost dansul;

Desigur, numărul de dovezi pe „ramura de sport” este mai mic, iar modul de reprezentare mai modest, în comparație cu cele din provinciile mai vechi și mai dezvoltate decât Dacia și, de fapt, mai bine și mai intens cercetate, dar important ni se pare faptul că se poate demonstra că din fiecare compartiment al vieții sportive există câte ceva. Faptul că unele reprezentări și artefacte produse locale daco-romane se aseamănă izbitor cu produse din

alte provincii (e.g. reprezentarea pe cărămizi a gladiatorilor) arată că existau cunoștințe generale despre aceste jocuri care treceau peste granițe.

Lucrarea noastră a abordat la modul general acest domeniu al vieții spirituale al culturii de masă din cele trei provincii dacice, pentru prima dată în mod sistematic, atât din punct de vedere arheologic cât, mai ales, din punct de vedere al educației fizice și jocurilor sportive.

ABREVIERI ȘI BIBLIOGRAFIE

Izvoare literare antice cu referire la educația fizică și întrecerile sportive în epoca romană

- Cassius Dio Dio Cassius, *Istoria romană*, I-III, București 1985; traducere, note și indici de Adelina Piatkowski
- Cato M. Porcius Cato, *Opera omnia*; ed. A. Mazzarino, Roma 1962
- Cicero M. Tulli Ciceronis, *Opera omnia*; ed. C.F.W. Mueller, Leipzig 1878-1905
- CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin
- Gallenus Gallenus, *Este igiena de domeniul medicinei sau al gimnasticii ?*, în *Sportul la eleni*, Cluj, 1930
- Horatius Horatius, *Opera omnia. 2. Satira, epistola, arta poetică*, București 1980
- ILS *Inscriptiones Latinae Selectae*, I-III, ed. H. Dessau, Berlin 1916
- IDR *Inscripțiile Daciei Romane*, București
- Iuvenal Persius-Iuvenal-Martial, *Satire și epigrame*, București 1967
- T. Livius T. Livius, *De la fundarea Romei*, I, București 1962
- Ovidius P.O. Naso, *Heroide, amoruri, arta iubirii, remediile iubirii cosmetice*, București 1967
- Quintilianus M. Fabius Quintilianus, *Arta oratorică*, București 1974, cf. Larousse DCR, p. 165
- Plinius Maior Plinius Maior, *Histoire Naturelle de Pline*, II, Paris 1883 (NatHist)
- Plinius cel Tânăr Plinius, *Opere complete*. București 1977

- Philostratos Philostratos Athenaios, *Despre gimnastică*, în *Sportul la eleni*, Cluj 1930
- Res Gestae Divi Aug. Res Gestae Divi Augusti/*Faptele divinului Augustus*, ed. îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii de N. Zugravu, Iași 2004
- Suetonius C. Suetonius Tranquillus, *Viețile celor 12 Caesari*, București 1958
- SHA *Scriptores Historiae Augustae*. Studiu introductiv de Vl. Iliescu, partea I; traducere și note de D. Popescu; partea a II-a traducere și note de C-tin Drăgulescu, București 1971
- Tacitus P.C. Tacitus, *Anale*, București 1916
- Tacitus a P.C. Tacitus, *Opere* II. Istoriei, traducere, studiu introductiv și note de N. Lascu, București 1963
- Tertulianus Cl. Tertulianus, *Despre idolatrie și alte scrieri morale*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Claudiu Arieșan, Timișoara 2001
- Vergilius Virgile. *Oevres*. Text établi et traduit par H. Gelzer, I-III, Paris 1933-1935
- Vitruvius Vitruvius, *Despre arhitectură*, traducere de G.M. Cantacuzino, Tr. Costa și Gr. Ionescu, București 1964
- Zugravu 2004 N. Zugravu (ed.), *Res gestae Divi Augusti*, Iași 2004

Lucrări moderne care au prelucrat izvoare antice referitoare la sport

- Almășan-Lupan 2001 D. Almășan-G. Lupan, *O istorie a exercițiilor fizice, a educației fizice și sportului*, Cluj-Napoca 2001
- Étienne 1970 R. Étienne, *Viața cotidiană la Pompei*, București 1970
- Lascu 1965 N. Lascu, *Cum trăiau romanii*, București 1965
- Lascu 1986 N. Lascu, *Călători și exploratori în antichitate*, București 1986
- Casson 1974 L. Casson, *Travel in the ancient world*, London 1974

- Iordănescu 2003 A. Iordănescu, *Viața privată în Imperiul Roman*, București 2003
- Ariès-Duby 1994 Ph. Aries-G. Duby, *Istoria vieții private de la Imperiul Roman la anul 1000*, trad. de I. Hârdan, București 1994
- Petecel 1980 Stela Petecel, *Antichitatea greco-romană despre sport*, București 1980
- Tudor 1976 D. Tudor, *Arheologia romană*, București 1976

Dicționare și enciclopedii

- DACL H. Leclerc-F. Cabrol, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, Paris
- DAGR *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Ch. Daremberg-Edm. Saglio, Paris 1877-1919
- DLRC *Dicționarul limbii române contemporane*, București
- ECR *Enciclopedia civilizației romane*, ed. D. Tudor, București 1982
- ES *Encyclopedie des sports*, 1, Paris 1969
- Kretschmer 1958 Fr. Kretschmer, *Bilddokumente römischer Technik*, Düsseldorf 1958
- Larousse DCR J.Cl. Fredouille, Larousse. *Dicționar de civilizație romană*, trad. de S. Velescu, București 2000

Lucrări generale de istorie a Imperiului Roman

- Bechert 1995 T. Bechert, *Die Provinzen des Römischen Reiches. Einführung und Überblick*. Mainz am Rhein 1999
- Carcopino 1979 J. Carcopino, *Viața cotidiană la Roma la apogeul Imperiului*, trad. și note de C. Teodorescu, București 1979
- Cizek 1997 Eug. Cizek, *Mentalități și instituții politice romane*, București 1997
- Cizek 2002 Eug. Cizek, *Istoria Romei*, București 2002

- Grimal 1960 P. Grimal, *Le civilisation romaine*, Paris 1960
- Grimal 1973 P. Grimal, *Civilizația romană*. Traducere, prefață și note de Eug. Cizek. București 1973
- Holder 1980 P.A. Holder, *The Auxilia from Augustus to Trajan*, BAR IS70, Oxford 1980
- Turcan 1998 R. Turcan, *Culte orientale în lumea romană*, traducere de M. Popescu, București 1998
- Wagner 1938 W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesia und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin 1938

Lucrări generale privind educația fizică și sportul la romani

- Depagniat 1911 R. Depagniat, *Les sports dans l'antiquité*, Paris 1911
- Fitta 1997 M. Fitta, *Spiele und Spielzeug in der Antike*, Stuttgart 1997
- Kirițescu 1964 C-tin Kirițescu, *Palestrica*, București 1964
- Lo sport 1987 xxx *Lo sport nel mondo antico. Ludi, munera, certamina. Mostra organizzata in occasione dei Campionati Mondiali di Atletica leggera*. Roma 1987
- Piganiol 1923 A. Piganiol, *Recherches sur les jeux romaine*, Strassbourg 1923

Studii speciale privind diferite sporturi la romani

- amphiteatre amphiteatre, în DACL I.2, 1024, col. 1618-1682
- atleta 1877 atleta, în DAGR I.1, 1877, p. 515-521
- athleta 1924 athleta, în DACL II.2, 1924, col. 3105-3111
- gladiator gladiator, în DA II.2, 1896, p. 1562-1599

gladiator 1924 gladiator, în DACL VI.1, 1924, col. 1275-1283

Lucrări privind diferite sporturi romane

Casson 1974 L. Casson, *Travel in the ancient World*, London 1974

Chevalier 1988 R. Chevalier, *Voyages et déplacement dans l'Empire Romain*. Paris 1988

Hanel 1997 N. Hanel, Sonderkeramik in der Militärezegelei. Zu einer tabula lusoria und Mühlspiel und Legionstempel. *Kölner Jahrbuch* 30, 1997, 317-320

Massano 1933 G. Massano, *Il turismo nel antichità à Roma*, Roma 1933

Ozanić 2001 Ivana Ozanić, Tri rimski opeke s prikazom ljudskog lika iz Arheološkom Muzeja Zagrebu. *VAMZ*, XXXIV (349, 2001, p. 153-162

Lucrări de arheologie care cuprind și date despre sporturi la romani

Berger 1998 L. Berger, *Führer durch Augusta Raurica*. Augst 1998

Fischer 1969 Charlotte Fischer, *Die Terra sigillata-Manufaktur von Sinzing am Rhein*, Düsseldorf 1969

Halebos 1995 J.K.F. Halebos, *Castra und canabae. Ausgrabungen auf dem Hunerberg in Nijmegen*, 1987-1994, Nijmegen 1995

Huld-Tschetsche 1972 G. Huld-Tschetsche, *Trierer Reliefsigillata*. Werkatatt I. Bonn 1972

Humer 2006 F. Humer, *Legionsadler und Druindenstab*, Wien 2006

Knorr-Sprater 1927 R. Knorr-Fr. Sprater, *Die westphalischen Sigillatta-Töpferlein von Blickweiler und Eschweiler*, Hof-Speier 1927

Langner 2001 M. Langner, *Antike Graffitzeichnungen. Motive, Gestaltung und Bedeutung*, Wiesbaden 2001

- Oswald 1964 F. Oswald, *Index of figure types on terra sigillata*, London (1964)
- Ricken-Fischer 1963 H. Ricken-Charlotte Fischer, *Die Bildschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern*, Bonn 1963
- Sölch 1994 R. Sölch, *Die Terrasigillata Manufaktur von Schwebeg bei Schwabmünchen*, Karlsruhe 1994

Cataloge de expoziții care conțin și informații despre sport

- ArhInstBulg xxx Hudojestven Bronz ot rimskata epoha v Nationalnia Arheologiceski Muzej, BAN, Sofia 1980
- Civiltà Civiltà Romana in Romania, Roma 1970
- Picottini 1988 G. Picottini, *Die Römer in Kärnten*, Klagenfurt 1988
- Rau f.a. H.G. Rau, *Taberna Rhenanae. Terra sigillata in Rheinzabern*, Museum-Katalog, Stuttgart f.a.
- Roller 1969 O. Roller, *Limes Museum Aalen*, Stuttgart 1969
- RömRum xxx *Römer in Rumänien. Ausstellung des Römischen Germanischen Museum Köln und des Historischen Museums Cluj*, Köln 1969

Determinatoare pentru diferite sporturi și lucrări teoretice despre sporturi

- Brenk 2003 B. Brenk, *Die Christianisierung der Spätromischen Welt. Stadt, Land, Haus, Kirche und Kloster in frühchristlicher Zeit*, Wiesbaden 2003
- Fitta 1997 M. Fitta, *Spiele und Spielzeug in der Antike. Unterhaltung und Vergnügen in Alterrum*. Stuttgart 1997
- Le Glay M.. Le Glay, *Les amphiteatre loci religioasi*, în *Spectacula I, Gladiateurs et amphiteatres*, Paris 1990, p. 217-229
- Landes et alii 1990 Chr. Landes, Veronique Kramarowski, Veronique Fuentes, Ant. Chéné, Ph. Foliot, *Le cirque et les courses de chars*, Lattes 1990

- Landes et alii 1991 Chr. Landes, Mariana Gurguieva, Veronique Kramarowski, Ant. Chéné, Ph. Foliot, *Le stade romain et ses spectacles*, Lattes 1991
- Matsov 1980 G.P. Matsov, *Teoria și metodică educației fizice*, București 1980
- Sport NP Sport, în *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Hrsg., Cancik, H. Schneider, Stuttgart, II, col. 838-858
- Weeber 1994 K.W. Weeber, *Panem et circensis. Massenunterhaltung als politik in antiken Rom*. Mainz am Rhein 1994

Lucrări românești despre sportul antic

- Kirițescu 1964 C-tin Kirițescu, *Palestrica. O istorie universală a culturii fizice*. București 1964
- Neța-Rusu 1998 Gh. Neța-Flavia Rusu, *Istoria milenară a educației fizice și sportului*, Cluj-Napoca 1998
- Rusu 2004 Flavia Rusu, *Educația fizică și sportul de la origini la jocurile olimpice*, Cluj-Napoca 2004

Lucrări generale despre istoria provinciei Dacia

- Ardevan 1998 R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara 1998
- Gudea 1996 N. Gudea, *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. II. Vama romană*, Zalău 1996
- Gudea 1997 N. Gudea, *Der Limes Daciae. Materialien zu seiner Geschichte*, Mainz am Rhein 1997
- Macrea 1969 M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București 1969
- Petolescu 2000 C.C. Petolescu, *Dacia și Imperiul Roman*, București 2000
- Protase 1966 D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București 1966

Tudor 1968 D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București 1968

Lucrări românești în legătură cu istoria sportului pe teritoriul românesc

Ghibu-Todan 1970 E. Ghibu-I. Todan, *Sportul românesc de-a lungul anilor*, București 1970

Ionescu 1939 D. Ionescu, *Istoricul gimnasticii și educației fizice la noi*, București 1939

Postolache 1970 N. Postolache, *Istoria sportului în România. Date cronologice*, București 1970

Postolache 1979 N. Postolache, *Istoria sportului românesc în date*, Iași 1979

Todan 1963 I. Todan, *Contribuții la istoria veche a culturii fizice pe teritoriul țării noastre*, București 1963

Lucrări privind jocurile publice antice în provincia Dacia

Alicu 1997 D. Alicu, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa. I. Amfiteatrul*, Cluj-Napoca 1997

Alicu-Opreanu 2000 D. Alicu-C. Opreanu, *Les amphitheatres de la Dacie romaine*, Cluj-Napoca 2000

Bouley 1990 Elisabeth Bouley, *Le culte de Nemesis et les jeux de l'amphitheatre dans les provinces balcaniques et danubiennes*, în *Spectacula, I, Gladiateurs et amphitheatres. Actes du colloque tenue à Toulouse et à Lattes les 26-29 mai 1987*, Lattes 1990

Bouley 1994 Elisabeth Bouley, *La gladiature et la venation en Mésie Inférieure et en Dacie*, în H. Ciugudean a partir de la regne de Trajan, *Sargeția* 25, 1994, p. 75-95

Bouley 2000 Elisabeth Bouley, *Jeux, établissements militaires et urbanisation de la Dacie*, în H. Ciugudean et V. Moga (eds.), *Army and urban*

development in the Danubian provinces of the Roman Empire. Proceedings of the International Symposium, Alba Iulia 1999 (2000), p. 89

- Floca 1973 O. Floca, *Gladiator thraco-dac în arena amfiteatrului de la Ulpia Traiana*, în *Sargetia* 10, 1973, p. 131-136
- Moga 1983 V. Moga, *A existat un amfiteatru la Apulum ?*, *Apulum* 21, 1983, p. 81-87
- Opreanu 1984 C. Opreanu, *Desenul unui gladiator pe o cărămidă de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *ActaMN* 21, 1984, p. 517-527
- Opreanu 1996 C. Opreanu, *Spetaculi anfiteatrali nella Dacia romana*, în M. Porumb (ed.), *Omaggio à Dinu Adameşteanu*, Cluj-Napoca 1996, p. 187-200

Lucrări care publică artefacte reprezentând sporturi sau sportivi

- Alicu et alii 1979 D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Figurated monuments from Sarmizegetusa*, BAR IS 55, Oxford 1979
- Bărbulescu 1987 M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca 1987
- Bărbulescu 1994 M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda 1994
- Benea 1977 Doina Benea, *Tipare și medalioane din ceramică din colecția Muzeului Banatului*, *Banatica* 4, 1977, p. 161-168
- Blăjan-Moga 1977 M. Blăjan-V. Moga, *Un bronz roman din Muzeul de Istorie din Mediaș (jud. Sibiu)*, *ActaMN* 14, 1977, p. 195-199
- Bondoc 2009 D. Bondoc, *The Roman rule to the north of Lower Danube*, Cluj-Napoca 2000
- Chirilă et alii 1972 N. Chirilă, N. Gudea, C. Pop, V. Lucăcel, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972

- Cociș-Ruscu 1994 S. Cociș-D. Ruscu, *Reliefmedaillons und Tonmatrizen aus Dakien*, Alba Regia 25, 1994, p. 121-135
- Daicoviciu 1979 H. Daicoviciu, *Les bronzes de Sarmizegetusa: art clasicisant et art provincial*, în *Bronzes hellenistiques et romaine. Tradition et renouveau. Actes du V-e colloque international sur les bronzes antiques*, Lausanne 8-13 mai 1978, Lausanne 1979, p. 107-109 + 3 planșe
- Floca-Vasiliev 1968 O. Floca-V. Vasiliev, *Amfiteatrul militar de la Micia, Sargetia V*, 1968, p. 120-152
- Floca-Wolski 1973 O. Floca-Wanda Wolski, *Aedicula funerară în Dacia romană*, Buletinul Monumentelor Istorice 42/3, 1973, p. 52-80
- Grec 2000 M. Grec, *Jocuri de noroc în castrul legiunii a V-a Macedonica de la Potaissa*, Studii de Istorie a Banatului, XXI-XXII, 1997-1998, p. 259-261 + 1 planșă
- Gudea 1984 N. Gudea, *Despre un vas de sticlă din castrul roman de la Bologa*, ActaMN 21, 1984, p. 531-535
- Gudea 1988 N. Gudea, *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului roman. 2. Vama romană*, Cluj-Napoca 1988
- Gudea 1989 N. Gudea, *Der römische Grenzkastell von Bologa*, Zalău 1997
- Gudea 1989 N. Gudea, *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. 1. Cercetări și descoperiri înainte de 1977*, Zalău 1989
- Hiriș-Alicu 2001 Hanna Hiriș-Alicu, *Jocurile la romani*, Cluj-Napoca 2001
- Isac 2000 D. Isac, *Das Gefäss mit agonistischen Darstellungen von Gilău*, ActaMN 37, 1, 2000, p. 201-221
- Marinescu-Pop 2000 Lucia Țeposu-Marinescu-C-tin Pop, *Statuete de bronz din Dacia romană*, București 2000

- Noll 1974 R. Noll, *Seltsame Spielwürfel*. Bonner Jahrbücher 174, 1974, p. 567-569
- Paki-Cociș 1993 Adela Paki-S. Cociș, *Dacia ludens*, Ephememeris Napocensis 3, 1993, p. 149-157
- Petculescu 2003 L. Petculescu (ed.), *Antique Bronzes in Romania*, Exhibition catalogue, Bucharest 2003
- Pop-Dănilă 1971 C. Pop-St. Dănilă, *Statuete romane reprezentând luptători*, Banatica 1, 1971, p. 127-131 + 3 planșe
- Pop 1979 C-tin Pop, *O interesantă piesă romană descoperită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Studii și comunicări de istorie și etnografie, Caransebeș, III, 1979, p. 293-295
- Pop 1980 C-tin Pop, *Statuete romane de bronz din Transilvania*, ActaMN 17, 1980, p. 99-113
- Roman 2006 C.A. Roman, *Lamps from Dacia Porolissensis*, I, Zalău 2006
- Popilian 1976 G. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova 1976
- Rusu et alii 1975 Adriana Rusu, Em. Nemeș, C-tin Pop, *Bronzuri figurate romane în Muzeul de Arheologie din Sarmizegetusa*, Sargetia 11-12, 1974-1975, p. 101-109
- Rusu Adriana 1979 Adriana Rusu, *Bronzuri figurate romane în Muzeul Județean din Deva*, Sargetia 14, 1979, p. 173-183
- Sonoc 2003 Al. Sonoc, *Câteva considerații privind organizarea spectacolelor publice și percepția luptelor cu fiare și de gladiatori în Moesia Inferior, regatul Bosporan și în Dacia romană*, Acta Terrae Septemcastrensis II, 2003, p. 135-151
- Sonoc 2004 Al. Sonoc, *Două momente sculpturale romane pe valea Sângătinului și câteva considerații privind contextul lor social și cultural*, în Omagiu profesorului Sabin Luca, Sibiu 2004, p. 133-179

Țeposu-Marinescu 1982 Lucia Țeposu-Marinescu, *Funerary monuments from Dacia*, BAR,
Oxford 1982

CUVINTE CHEIE:

Circus, palestre, for, pugilat, duumvirat, pancrațiu, pentatlon, venațio, Dominus, cohortes, sesterți, Strabo, Pausanias, Ptolemeus, Vitruvius, Caracalla, Piazza Armerina, stadium, amfiteatrum, Decebalus, Porolissum, Moesia, Malvensis, Potaissa, Limes, Gemina, Napoca, Apulum, Micia, Cybele, ove, Dierna, votiv.